

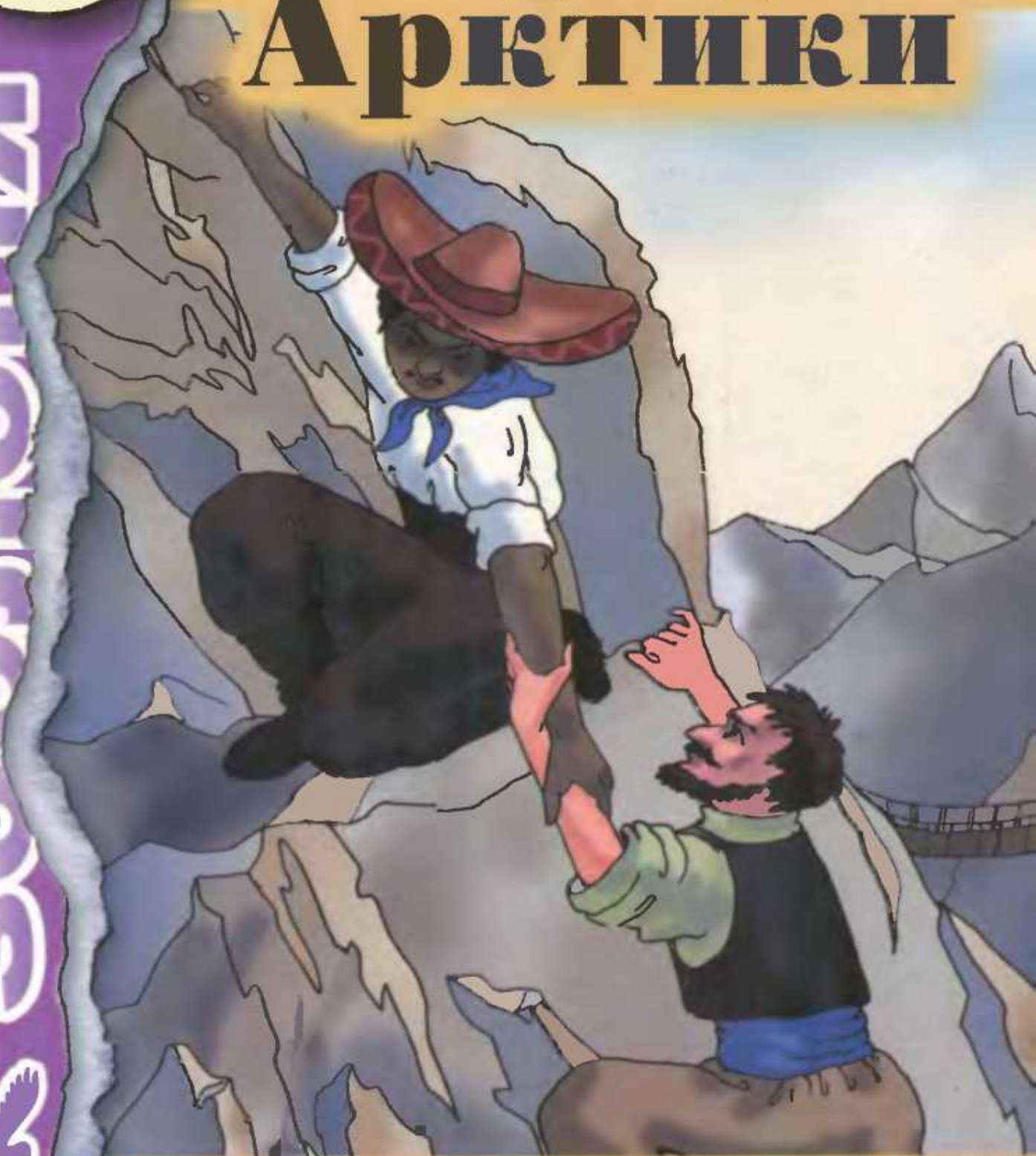
Ернест Сетон-Томпсон

під партою

Шрерії Арктики

ВІДЛОДОВОЗ

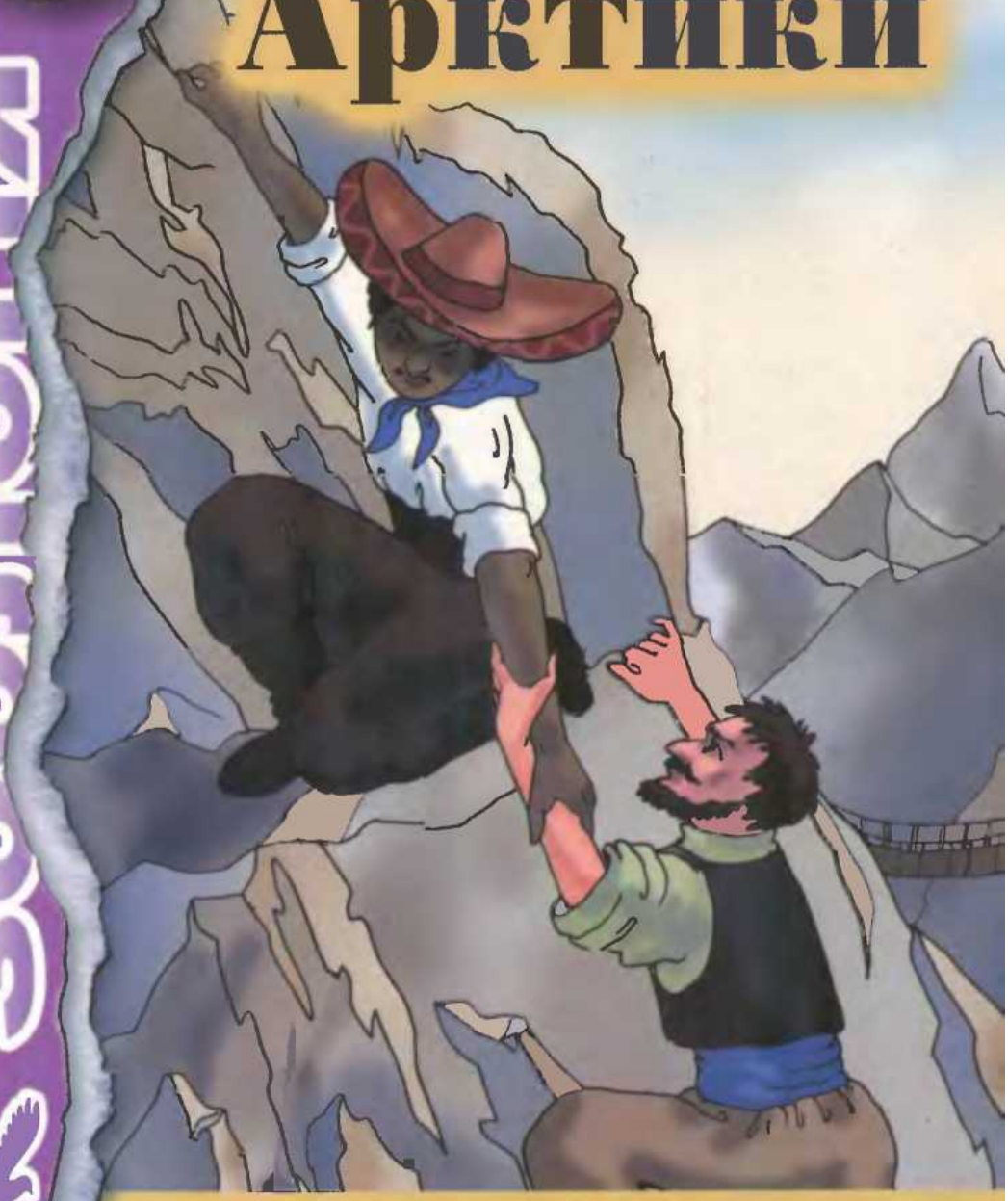
* Рекомендовано для читання під партою

Ернест Сетон-Томпсон

Прерії Арктики

* ВІДОЛГОЗ *

* Рекомендовано для читання під партою

Ернест СЕТОН-ТОМПСОН

ПРЕРІЇ АРКТИКИ

ЗЕЛЕНИЙ
• ПЕС •

Ернест СЕТОН-ТОМПСОН
ПРЕРІЇ АРКТИКИ

(З книги Ернеста Сетона-Томпсона)
2000 миль на човні в пошуках оленів карибу
Подорож у район північніше озера Ейлмер

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Хто з нинішніх молодих людей не віддав би з радістю рік життя за щастя розгорнути сувій часу на п'ятдесят років тому й прожити рік у романтичному минулому Дикого Заходу? За щастя побачити велику Міссурі, на берегах якої мирно пасуться бізони, ліси, де сила-силенна всілякої звірини, де вільно ходять і полюють червоношкірі, бо нема поки ні огорож, ані навіть натяку на владу білої людини; а там, де вона є, її представляють лише поодинокі факторії, розкидані за сотні миль одна від одної, і люди запрягають коней, плывуть на човнах або місяцями йдуть пішки, щоб обмінятися новинами.

Я перший заплатив би десятикратну ціну за можливість побачити минуле на власні очі, але мусив прожити половину свого віку, щоб зміркувати, що це диво здійсненне й сьогодні... Адже не знайомі з цивілізацією індіанці ще блукають далекими незайманими лісами та преріями і спілкуються з білими тільки у факторіях, не пов'язаних між собою ні залізницею, ні телеграфом; бізони, невловимі для мисливців і вовків, гуляють на просторі, плодяться та розмножуються. У цих краях мільйони карибу^[1] й лосів, зате люди трапляються так само рідко, як на Міссурі в давнину. Але все це не Захід, а Північний Захід...

Ця думка й спонукала мене вирушити в шестимісячну подорож на човні. Я знайшов те, що шукав, і був сторицею винагороджений знахідками, про які й не мріяв.

С.-Т.

ВІД'ЇЗД НА ПІВНІЧ

1907 року я вирушив у мандрівку човном униз річкою Атабаскою та її притоками на далекий північний захід Канади, де збереглися ще не ходжені ліси, і далі — до незвіданих арктичних рівнин, де, за оповідями очевидців, іще водилися дикі північні олені карибу.

Моїм супутником був Едвард А. Пребл із Вашингтона, чудовий натураліст і досвідчений мандрівник, який три сезони вивчав територію від Гудзонової затоки до річки Маккензі.

Вважаючи своєю головною метою спостереження за карибу (мені хотілося довести численність їхніх стад), я вирішив разом зібрати всілякий природознавчий матеріал, уточнити берегову лінію озера Ейлмер, досі мало вивченого, а також дослідити сусідні озера.

Вирушаючи в цю подорож для власного задоволення й власним коштом, я ніяк не міг переконати в цьому своїх знайомих, які працювали в Компанії Гудзонової затоки; вони були впевнені, що я виконую таємне завдання уряду якої-небудь країни, музею чи наукового товариства.

Увечері 5 травня ми виїхали з Вінніпега. Звідси до заходу по ходу потяга ми бачили чимало доказів того, що минулий рік був «заячим», тобто роком, у який чисельність зайця-біляка, що постійно коливається, досягла свого максимуму. Кора майже всіх дерев на рівні снігового покриву була обгризена. Але жодного зайця ми так і не побачили: на них напав мор і, звісно, майже блискавично винищив усіх у цьому районі.

Наступного ранку на південь від залізниці ми примітили стадо з чотирьох вилорогів. Потім спостерігали й за іншими — всього двісті тридцять два вилороги у двадцяти шести стадах. Усі вони паслися з південного боку залізниці. Пояснювалося це дуже просто: минулої зими, коли вилороги перекочували на південь, Тихоокеанська залізнична компанія Канади встановила огорожу з колючого дроту вздовж усієї під'їзної колії. Навесні цей непереборний заслін відрізав вилорогів від їхніх пасовиськ, і вони здивовано товклися біля колючого дроту. Одне стадо з восьми тварин злякалося пасажирів, які виходили з потяга на станції, та антилопи пробігли з півмилі й знову

повернулися до заслону. Вони не могли здолати інстинкт, який гнав їх на Північ. Якщо не буде знайдено виходу з цього становища, всі вилороги в північному Саскачевані вимруть.

Із Калгарі ми виїхали потягом до Едмонтона. Це був останній пункт нашого залізничного маршруту. Звідси починався тяжкий шлях, і ми кілька днів чекали, поки придуть спорядження та харчі, а головне — поки річка звільниться від криги.

У північних краях льодохід на річці — дуже важлива подія. День, коли рушає лід, знаменує початок весни, і його чекають із нетерпінням.

Ми довідались, що Атабаска розкрилася, найняли коней, проїхали 94 милі чудовою, рідко населеною сільською місцевістю й рано-вранці наступного дня прибули в Атабаска-Лендінг, містечко, типовий прикордонний форт, на березі великої східної притоки Маккензі. Униз цією річкою ми мали здійснити тривалу подорож.

Ми зупинилися в центральному готелі містечка. Інші постояльці запевняли, що гіршого готелю не знайдеш у світі. Мені спершу здалося, що я знав заклади й гірші, але вранці визнав, що мої сусіди мали рацію.

Тим часом прибули наш човен і харчі, однак великий караван плоскодонок, який доправляв щорічний запас продуктів на Далеку Північ, ще не міг вирушати в дорогу, а ми потребували його допомоги, тож відклали початок подорожі на чотири дні.

Непередбачена затримка дала нам змогу вивчити природничу історію місцевості та зібрати деякий матеріал.

Мене вразили дерева-велетні. Типова чорна тополя досягала, приміром, ста футів заввишки, маючи діаметр понад вісім футів (8 футів і два дюйми) за вісімнадцять дюймів від поверхні землі. Вищих тополь мені не траплялося, хоча я бачив дерева й із густішою кроною.

У готелі разом із нами очікували караван четверо поліціантів із підрозділу кінної поліції, котрі теж прямували на Північ. Старшим у них виявився мій старий знайомий із Торонто, майор Джарвіс. Там же був Джон Шотт, метис гігантського зросту, який супроводжував Каспара Вітні в Баррен-Граундз^[2] 1895 року. Він, зважаючи на все, був дуже високої думки про Вітні. Про саму подорож Джон багато мені всього розповів. А поки я накидав його портрет, він розважав мене спогадами про раннє дитинство на річці Ред-Рівер, де він народився 1841 року. Мені вдалося записати дещо з його оповідань про ці нині

історичні часи. Його описи вилорогів, які жили на рівнині Вайт-Хорс у 1855 році, та бізонів із Карберрі (Манітоба) в 1852 році проливають світло на прадавні місця перебування цих тварин, які вже вимирають.

Усі мандрівники, які раніше за мене вирушали в пустельну арктичну зону Баррен-Граундз, покладалися тільки на полювання, і в результаті прирікали себе на злигодні, а часом навіть на голодну смерть. Я ж вирішив, не покладаючи особливих надій на мисливські трофеї, захопити з собою якомога більші запаси харчів — усе найкраще, що можна купити у Вінніпегу, а отже, і в усьому світі. Як ви побачите далі, мисливські трофеї, на які ми особливо не розраховували, з'являлися в таборі щодня.

Мій човен не міг вмістити такого суттєвого продовольчого запасу, тому більшу частину його я навантажив на плоскодонки Компанії Гудзонової затоки, захопив із собою харчі, яких вистачило б на тиждень. Цей вантаж і спорядження для табору додали човну необхідної стійкості на воді.

УНИЗ ГОМІНКОЮ РІЧКОЮ З МАНДРІВНИКАМИ

18 травня ми сіли до чудового човна, якого я назвав «Енн Сетон». Атабаска вже цілком звільнилася від криги й стала судноплавною. Караван із тринадцяти плоскодонок із вантажем і командою з шістдесятьох осіб, індіанців і метисів, вийшов із гавані форту одночасно з нами. Попри сильний зустрічний вітер, ми попливли на північ зі швидкістю три з половиною милі за годину.

Метиси теревенили французькою та індіанськими мовами крі й чіпева, але коли їм хотілося добряче вилаятися, припиняли своє солодкозвучне белькотіння та переходили на енергійну англійську — її різкість і брутальність вимови, плюс достатня кількість барвистих епітетів, мабуть, вдовольняли давню потребу мешканців Великої Пустельної Землі.

Удень наш човен випередив караван. Ми причалили до берега та взялися готувати вечерю, і тут я отримав (укотре!) урок.

Прилетів комірцевий рябчик, влаштувався на освітленому сонячними променями стовбурі поваленого дерева, затарабанив крилами. Ховаючись, я підійшов ближче. Рябчик зник у лісі. Тоді я встановив фотоапарат за вісім футів від колоди, протягнув тросик завдовжки 25 футів і зачався. Хвилини за три птах повернувся, розпустив крила просто перед камерою, але, на жаль, техніка не спрацювала. Щойно я вийшов із укриття, рябчик зник і більше не з'являвся.

Пропустив щасливу нагоду — нарікай на себе. Звідтоді ми не раз чули барабанний дріб цього птаха, але то сонце розташовувалося занадто низько, то рябчик сидів у густій тіні, то нам дошкуляли комарі, роблячи неможливим спокійне спостереження, — щасливий випадок, як завжди, не повторився.

Ми припливли до індіанського поселення Пеліканів Волок, перебралися через величезні брили криги, нагороджені на березі. Проходячи звивистою стежкою вздовж вігвамів, я раптом помітив

удалині на дереві щось біле. Вирішив, що то заєць, який втрапив у сильце, підійшов ближче, та з подивом побачив здохлу домашню кішку — вкрай рідкісну в цих краях істоту. Перед нею, ревниво переводячи погляд із мене на свою здобич, сиділа охляла від голоду рись. З собою я мав лише фотоапарат — довелося повернутись до човна по рушницю. Рись, як і раніше, блукала зокола. Не думаю, що вона наважилася б напасти на дитину в селі, але все-таки рись хижак. Я вистрілив — і вона без жодного звуку впала.

Це був мій перший постріл за багато років — і єдиний за всю подорож.

Потім я карався муками сумління, але двоє старих індіанців були на сьомому небі від щастя, коли отримали хоч трохи свіжого м'яса. У них давно боліли животи через грубу солонину, а м'яса худой рисі їм вистачило на три дні. Шкіру й череп звіра я відіслав до Американського музею.

Оскільки я споряджав експедицію, мені довелося бути її організатором, географом, художником, майстром на всі руки й навіть (мимоволі) лікарем. Я озброївся пігулками, пластирями, бинтами та проносним сильної дії, був готовий надати першу й останню допомогу потерпілим. З настанов нашого домашнього лікаря я твердо засвоїв, що головне в лікуванні — поважність у поставі, шляхетна стриманість у проявах емоцій і абсолютна впевненість у собі під час розмови з пацієнтом. У стислому вигляді його лікарське кредо звучало так: якщо ти не знаєш, що з хворим, не виказуй цього, а починай із очищення шлунка.

Ця проста істина вкупі з запасом ліків здобули мені неймовірну популярність. Моя лікарська слава, а разом із нею, на жаль, і практика були нетривалими, адже я лікував зовсім безкоштовно.

Індіанці й метиси зверталися до мене зі своїми хворобами та зцілювалися завдяки вірі в лікаря.

Якось прийшов індіанець і поскаржився, що в нього зламана нога, на яку впав тягар. Потерпілий кульгав, спираючись на плече друга. Стопа потемніла й розпухла, але я переконався, що кістка ціла: він міг ворушити пальцями й повертати стопу.

— Тобі стане краще за три дні, а за тиждень ти будеш цілком здоровий, — заявив я з непохитною впевненістю. І почав масажувати хвору ногу. За індіанським звичаєм, при цьому слід було наспівувати

якусь пісню, і я вирішив, що для лікувальної процедури найбільше підходить за ритмом індіанська пісня «Купі-Купі» — вона й стала моїм шаманським наспівом.

І ось за допомогою нескінченної «Купі-Купі» та холодних ванн для ніг мій пацієнт майже видужав за три дні, а за тиждень був уже здоровий. Але на Півночі люди мають особливий дар складати небилиці. Незабаром Атабаскою пройшла чутка, що в індіанця була зламана нога, а явилікував її всього за три дні. Не сумніваюся, що за рік-два розповідатимуть, що в нього була зламана шия, і не в одному, а в кількох місцях.

ЛЮДИНА НА РІЧЦІ

Вранці 26 травня команда плоскодонок влаштувала щось на кшталт страйку. Веслярі вміли вдавати ревних християн, які шанують неділю, коли їм це вигідно. Вони твердо вірували в те, що працювати в неділю — гріх, але пити й грати в карти можна.

Макдональд, головний лоцман, хотів, користуючись тим, що рівень води на примхливій річці піднявся, сплавитися миль на двадцять униз за течією до порогів. Веслярі ж, рясно присмачуючи свою мову англійською лайкою, твердо стояли на своєму — робота в неділю добром не кінчається, це, мовляв, не раз перевірено. Вони тужно розсілися під деревами, дістали карти й узялися до гри. Програвали готівку, майбутній заробіток, одяг, дружин — усе, аби тільки догодити Господові та насолити Джонові Макдональду.

Джон не сперечався. Він сів у човен, який слугував і за плавучу кухню, прихопив усі продовольчі запаси й кухарів і поплив до стромовини. Не минуло й п'яти хвилин, як ревні християни покидали карти й на дванадцяти човнах, які залишилися, вже старанно виконували всі команди лоцмана. Джон був незворушний, але очі в нього сміялися.

Команда не образилася за свою поразку — навпаки, він миттю виріс у її очах.

Удень ми розбили табір ледь вище порогів. Увечері я зійшов на пагорб і з висоти чотирьохсот-п'ятисот футів замалював північну частину каньйону річки Атабаска.

Прилетіли перші перелітні птахи. Весна цього року запізнилася на місяць. На землі скрізь виднілися лосячі сліди — з'явилася надія на вдале полювання.

Манія вбивства, яку я спостерігаю в багатьох людей, спадщина від диких предків, і екіпаж каравану як один страждає на це. У кожного є рушниця, і вони пуляють із вінчестерів в усе живе, що з'являється на березі або на воді. Пуляють, поки звір чи птах не падає мертвий або не зникає. Ось чому навколо не видно диких тварин. Щоб спостерігати за життям на річці, треба випередити караван хоча б на день.

Вранці на високому березі з'явилося двоє ведмедів. У таборі почався звичайний переполох, і безладна стрілянина, на щастя, безрезультатна.

27 травня ми підійшли до порогів. Літл-Каскад заввишки два фути, а Гранд-Каскад, за милю від нього, — шість футів. Обидва вважаються складними для проходження, і спосіб долання їх залежить від пори року та рівня води. У зв'язку з цим почалася важлива церемонія, котра завжди проходить однаково. Усі 13 човнів причалили до берега, а 13 лоцманів зібралися на березі для вивчення проблеми. Вони обрали єдино можливе місце і єдиний можливий спосіб проходження порогів, після чого розійшлися по своїх човнах, а потім усі 13 човнів пройшли пороги в тринадцяти різних місцях тринадцятьма способами!

Кожен лоцман завжди чинить по-своєму. Вважається, що пороги успішно пройдено, якщо ви залишилися живі, та не пройдено, якщо втонули. Цього разу все скінчилося благополучно.

Після порогів я отримав урок, який змусив мене замислитися.

На річці нижче порогів був знаменитий вир, де добре ловилася риба чукучан. Коли ми розбили табір, до мене підійшли три матроси-індіанці зі звісткою, що у вирі повно риби. Вони просили позичити їм човна. Індіанці попливли на моєму човні, а я з жахом спостерігав, як вони били рибу веслами — чудовими веслами з тонкими кленовими лопатями. Повернулися вони з багатим уловом риби (завважки тричотири фунтів кожна) і двома поламаними веслами. Риби було так багато, що їхнім приятелям дісталася по одній, а то й по дві чукучана. Гадаючи, що мені як власникові човна належить якась частина улову, я взяв одну маленьку рибку — й індіанець зажадав за неї 25 центів! І це були люди, яких я безплатно лікував два тижні, не кажучи вже про те, що вони рибалили з мого човна та зламали обидва весла! Довелося сказати їм в обличчя чимало гірких, в'їдливих і образливих слів та забрати всю рибу, яка залишилася. Індіанці мовчки ретирувалися.

Почуття вдячності не властиве цим людям — можете їх годувати за свій кошт, обсіпати подарунками, але здумайте попросити хоча б про малу послугу, і вони здеруть із вас гроші — скільки вдасться. Спостерігаючи за індіанцями, я виявив, що вони дуже добрі один до одного та гостинні. І тоді я зрозумів, що в основі їхніх стосунків із білими лежить переконання, що біла людина дуже багата, причому багата завдяки їм, індіанцям, котрі дозволили білим оселитися у своїй

країні. Індіанці ж бідні й ніколи не отримують справжньої винагороди, а тому, скільки б не вимагали з білого, це лише дешиця того, що з нього належить.

Якось, обгинаючи мис, ми побачили рись. Вона величаво стояла на брилі криги, викинутій на берег, і спокійно дивилася на флотилію, що наближалася. Вірні своєму звичаю веслярі схопилися за рушниці. Кулі свистіли навколо неї, не завдаючи шкоди. Рись повернулася й пішла нагору схилом, обертаючись на кожен постріл, помахала на прощання коротким хвостом і зникла неушкоджена за гребенем гори.

28 травня ми прибули у Форт-Мак-Маррі. Тут я познайомився з цікавими людьми: Христиною Гордон, начальником поштової відділення, і місцевими жителями — Джо Бердом, метисом, людиною передових ідей, і колишнім американським громадянином — довготелесим кощавим янкі з Іллінойса, типовим американцем із тих, хто мало що знає про Америку, а про Європу й зовсім нічого. Попри пробіли в освіті, американці, як правило, мають практичну кмітливість і щасливі в справах. Зовні місцевий янкі ледь нагадував Авраама Лінкольна й був американцем до мозку кісток. Як він оселився тут, для мене так і залишилося загадкою.

Американець роками не отримував звісток із дому, і я не зустрічав людини, жадібнішої до новин. Цілу годину ми сиділи на березі річки — він буквально засипав мене запитаннями, а я, по можливості, намагався задовольнити його цікавість. Американець ловив кожне слово й перебивав мене лише тоді, коли потік мого красномовства висихав. Він насолоджувався подробицями аварій кораблів та залізничних катастроф. Президент Рузвельт і трести, скандали в страхових агенціях, суд Лінча на Півдні, пожежі на Заході, різанина, вбивства, жахи, заколоти викликали в нього особливе зацікавлення:

— Так-так! А потім що було? От це по-нашому, їй Богу!

Після того, як я за рік викрав сто мільйонів доларів із нью-йоркських банків, спалив десять великих міст і сорок п'ять малих, пустив під укіс двісті експресів, знищив безліч люду в Чикаго, його, нарешті, прорвало:

— Їй-Богу, оце по-нашому! Оце народ! Ми все перевернемо догори дригом! Найбільш зубожіла європейська країна, ну, така вбога, що вже

далі нікуди, — і та років за сто американізується!

Подумайте про це, елегантні французи, і ви, чемні, ввічливі шведи, і ви, інтелігентні данці! Вам лишилося 100 років до цілковитої американізації!

Під час плавання річкою нам показували сліди перебування й інших мандрівників — золотошукачів із Клондайку 1898 року. Часом це були зимовиська, часом — цікаві інструменти, залишені у фортах Компанії Гудзонової затоки, часом — дорогі консерви. І скрізь ми чули дивні історії про божевільних золотошукачів.

Кажуть, на Маккензі, вище Сімпсона, стоїть хатина, де четверо золотошукачів встановили рекорд дикості, їм довелося прожити довгу зиму в тісній, мов курник, халупі. Незабаром вони посварилися, і компанія розпалась. Кожен узяв речі, котрі належали особисто йому, а все, куплене на спільні гроші, вони поділили на чотирьох. Пливу, човен, лопату, лампу — все невблаганно та нещадно розрубали на чотири частини й отримали чотири купи сміття.

Хатину теж було розгороджено. В одного із золотошукачів були при собі свічки. Він ховав їх від решти й ретельно завішував свій куток, щоб світло його свічки, чого доброго, не принесло розради й радості сусідам. Так ті й прожили цілу зиму в темряві. Вони не розмовляли один із одним, а з настанням весни мовчки, поодинці, розійшлися в різні боки, сповнені ненависті один до одного.

УНИЗ ТИХОЮ РІЧКОЮ З КІННОЮ ПОЛІЦІЄЮ

У Форт-Мак-Маррі не знали, коли прибуде пароплав. Майор Джарвіс отримав наказ терміново з'явитися в Сміт-Лендінг і, щоб разом вирішити всі наші проблеми, я купив у Джо Берда тридцятифутовий гостроносий човен та домовився з майором, що наступну частину маршруту ми пройдемо з кінною поліцією.

Пошуки досвідченого місцевого провідника для поїздки на Північ спочатку були марними. Всі, здавалося, побоювались невідомого. І я був приємно здивований, коли з'явився молодий міцний хлопець — наполовину шотландець, наполовину індіанець племені крі — та запропонував свої послуги. Ми зібрали відомості й отримали підтвердження, що він гарний лоцман і взагалі хлопець працьовитий. Так Біллі Лутіт став учасником нашої експедиції — і можу сказати, що працював він не через страх, а через совість.

Пізніше я довідався, що Біллі вважався тут знаменитим мандрівником. Кілька років тому, коли розлив відрізав форт Атабаска-Лендінг від містечка Едмонта, Біллі зголосився доправити туди важливі депеші та пройшов пішки 96 миль за півтора дня, хоча більша частина дороги була залита водою. Іншим разом він здолав шлях завдовжки 150 миль угору по Атабасці за 4 дні. Про ці його досягнення я довідався пізніше, а в той час для мене було важливо, що Біллі виявився чудовим кухарем, гарним безжурним працівником і розумним лоцманом, який супроводив би нас до найбільшого Невільницького озера.

Атабаска нижче Форту-Мак-Маррі — велична ріка завширшки добру третину милі, глибока, повновода, чиста. Її береги поросли незайманими лісами з тополь, беріз і ялин. Ліси поки ще не торкнуті ні лісовими пожежами, ні сокирою. Тут не видно людського житла, хіба що зрідка промайне вігвам індіанця. Я цілком міг уявити, що пливу по Огайо 200 років тому. Приємно згадати сонячні дні й наш просторий зручний човен, який плавно ковзає вниз за течією мирної річки. На воді — весняна тиша та гладінь, благодать, плавають качки. Вдосталь

їжі, без якої не мислить щастя та спокою мешканець Півночі. Тішить око повновода річка, котра дарує нам блаженне неробство, з яким багато хто пов'язує блаженство раю, бо ми покинули весла та пливемо за течією зі швидкістю три милі за годину, зупиняючись на березі тільки, щоб попоїсти й поспати.

Ліси надягли своє зелене вбрання, унизу залунали дзвінкі пташині голоси. Комарі — нещастя тутешніх місць — ще не з'явилися, і в пам'яті збереглися осяйні дні, проведені на «північній Міссурі».

Чотириногі траплялися вкрай рідко, і тому поява на протилежному березі чорної лисиці схвилювала все товариство. Потім виявилось, що це здичавілий собака, таких тут безліч. Він біг за нами десь із милю, а то й більше, зупиняючись часом, щоб уполювати рибину, з тих, які хлюпалися біля берега. Коли ми причалили та заходилися готувати обід, він переплив широку ріку та заліг на деякій відстані від нас. Найближче поселення було миль за двадцять — собака, поза сумнівом, охляв, і я залишив йому щедре частування. Він жадібно накинулася на їжу, щойно ми відійшли.

У Форт-Мак-Кай ми бачили хлопця-метиса, який вражаюче вправно стріляв із лука. Із шістдесяти футів він влучав у банку з-під томатного соку. Промахувався вкрай рідко й, що дивно, тримав стрілу на так званий «середземноморський» манір. За багато місяців по тому я бачив, як те саме робив інший хлопчисько. Місцеві жителі сказали, що в індіанців крі й чіпева однаковий стиль стрільби з лука.

Тієї ночі ми відпливли подалі вниз за течією річки та вибрали місце для табору на протилежному березі — на власному досвіді навчилися остерігатися собак, які мародерствували ночами.

У цьому таборі мені трапилася унікальна нагода продемонструвати колишнім уродженцям Заходу, як добувати вогонь тертям двох паличок. Я давно набив руку в цій справі. Найпростіше отримувати вогонь за допомогою ремня й гілки. Звичайно я користуюся бальзамічною ялицею або модриною. Цього разу взяв шматочок деревини бальзамічної ялиці й тонку паличку канадської ялини замість свердла. Вогонь отримав за півтори хвилини.

Ближче до десятої, коли я готувався до сну, Пребл простромив у намет голову й сказав:

— Якщо хочеш відчути — виходь.

Вже за мить ми стояли під високими ялинами та, вдивляючись у темний ліс на другому березі, напружено прислухалися до нового дивного звуку, який нагадував ніжний і високий спів дзвіночка:

— Тінг, тінг, тінг!

Дзвіночок звучав то лунко, то ледь приглушено, залежно від вітру, але так само ритмічно — два «тінги» за секунду. Ніколи я не чув нічого подібного, але Преблу дивовижний звук був знайомий.

— Це любовна пісня волохатого сича,^[3] — пояснив мій супутник. — Самка скромно зачаїлася на верхівці ялини, а самець літає навколо та виспіває. Якщо звук завмирає, значить, співак опинився по той бік ялини.

— Тінг, тінг, тінг! — лине малиновим дзвоном любовна пісня північного співця.

Яке серце може встояти перед такою ніжністю, перед такою любов'ю?

— Тінг, тінг, тінг, тінг! — чується знову й знову, і здається, що вібрує нічне небо. І раптом, ніби так і потрібно, у пісню ввірвався інший звук — глухе ухкання пугача — «охо-ох-ху-ох-ху-хоо», — який підхоплює пісню доречним у дуеті басом.

Спливає п'ять, десять, двадцять хвилин, а маленький співак все співає. Легаю спати, але вночі часто прокидаюся та слухаю його нічну серенаду, яка дзвенить у кришталево чистому повітрі хвойного лісу.

Пребл, однак, вважає цей спів цілком буденним. На Маккензі він чув майстерних співців, їхні пісні відрізнялися від пісні нашого соліста висотою тону та модуляціями. А як на мене, то був найчарівніший пташиний голос, який я будь-коли чув, одне з головних вражень, через які варто вирушати в мандри.

1 червня день був таким вітряним і дощовим, що ми не розбивали табору. І я провів день, вивчаючи чудовий ліс річкової заплави. Із хвойних тут найчастіше зустрічається канадська ялина: я бачив надзвичайні екземпляри. Найтипівіший — 118 футів заввишки, 11 футів і 2 дюйми зокола, 3 фути й шість із половиною дюймів у діаметрі. Таких високих дерев дуже багато. Чорна ялина та американська модрина ростуть по болотах, сосна надає перевагу піщаним і кам'янистим ґрунтам. Найбільша з листяних — бальзамічна тополя. Її могутнє воїнство вишикувалося струнками рядами вздовж річкових берегів і на островах, де не росте ялина. Часто зустрічається

й біла тополя, яка забарвлює багрянцем схили гір; її білі стовбури відсвічують мармуром крізь пурпурове листя. Багато білокорих беріз, настільки великих, що вони цілком годяться для будівництва пірог. А в непрохідних лісових хащах ростуть два-три різновиди верби.

Ми продовжили подорож 3 червня. Із човна побачили на березі рись, яка замислено дивилась у воду. Один із поліціантів схопив рушницю й пристрелив її. Бідолашна давно голодувала, як більшість хижаків на півночі цього року. Вона важила всього 15 фунтів, хоча й досягла зрілого віку. У її шлунку виявилися неперетравлені рештки якогось птаха та шмат сирицевої шкіри дюйм завширшки та чотири фути завдовжки очевидно, клапоть ременя від собачої запряжки, що мчала клуса. Цікаво, що вона зробила з бубонцями?

Незабаром ми стали табором на річці Невільницькій.

Читача можуть спантеличити численні назви. По суті, Маккензі, Невільницька, річка Піс та Унчага — та сама річка, але, на жаль, дослідники давали їй різні наймення. Щиро кажучи, вона повинна зватися Унчагою від Скелястих гір до Полярного кола, Атабаска ж має вважатися її головною південною притокою.

Наступного дня було застрелено ще одну рись. У її шлунку були рештки червоної білки, бурундука та північної лемінгової миші. Останнє особливо важливо, це — нові дані.

Ширина спокійної річки досягає тут майже милі. Береги, порослі соснами... Не знаю, чи далеко вглиб простягаються хвойні ліси, але місцеві жителі вважають, що найкращий будівельний ліс росте біля річки. Тут ми часто бачили рисей. Вони блукали берегом або, стоячи у воді, дивилися на нас...

НАРАДА З ВОЖДЯМИ

На схід від річки Невільницької, за словами очевидців, збереглося кілька стад бізонів. Серед завдань, отриманих майором, було й таке — з'ясувати, чи водяться в цих місцях бізони, встановити, скільки їх залишилося, та уточнити, де саме. Коли Джарвіс запросив мене в цю експедицію, я не змусив довго вмовляти себе.

Перш за все належало знайти провідника, і отут почалися складнощі.

Через торговців ми розшукали чотирьох індіанців, які знали, де водяться бізони. Вони, схоже, зовсім не бажали вести будь-кого до бізонячих пасовиськ. Лукавили, вигадували всілякі відмовки. Але королівська кінна поліція та Компанія Гудзонової затоки мають тут величезну владу, і під тиском майора Джарвіса з представником Компанії високоповажні мисливці знехотя погодилися обговорити з нами цю справу в хатині Джозефа, чіпева, на прізвисько Сузі. Повне ім'я його був Джозеф Больє. Мандрівники, які побували раніше в цих місцях, попереджали всіх, що племені Больє треба остерігатись, і ми були напоготові.

Нас зустріло похмуре мовчання. Ми відчували приховану ворожість усіх, хто тут зібрався.

Джарвіс — привітний і добрий чоловік, якого більшість вважала надто щиросердним, — незабаром довів, що чудово знає індіанців і їхню психологію.

— Збираються нас, якщо вдасться, затримати, — шепнув він мені.

Сузі розумів французьку й трохи англійську, але решта заявили, що не знають іншої мови, крім чіпева. Довелося запросити перекладача. Про те, наскільки він нам допоміг, можна судити за зразком переговорів, записаним мною:

— Тут поблизу водяться бізони?

— Уаг-хай-уас-кі біскуон кай-ах тау ніп-ее-уот-чоу-ее-кеє неє-мої-ах. Кеє-ас-о-уїн суг-ее-меєш і-муш-уа мус-тат-е-мук не-моу-ах пе-мук-те-ок не-мої-ах дане-таї-таїах.

Перекладач:

— Він каже «ні».

— Скільки часу буде потрібно, щоб до них дістатися?

— Не-мої-ах міс-чаї-то-ок. Уаї-хаи-о аї-оу-ок-і-ман-ках-мус-то-ок. Міс-та-хаї ча-гоу ос-кі уах-хаї-о муск-еє-сеє-сеєпі. Мас-коотч е-гоот-ах-і-оу мас-коотч не-мої-ах мук-е-бої сак-те-мук мас-коотч гахк-сін-ноу не-мої-ах мук-е-бої сак-те-мук мас-коотч дахк-сін-ноу не-мої-ах гехк-кеє-уїн-тай дам-бооле-індліс.

Перекладач:

— Він каже «не знаю».

І так далі... Години зо дві ми товкли воду в ступі. Щодо провідника так і не домовилися, ніяких відомостей про бізонів не отримали. Наприкінці розійшлися по домівках.

Наступного дня спробували поновити переговори, але труднощі росли, мов гриби після дощу.

Кійа не міг вирушити з нами або позичити коней, бо пасовиська бізонів перебували в мисливських угіддях П'єра Білки, і Кійа вважав, що Білці це не сподобається.

Білка нас не міг супроводити, бо йому було незручно влазити в цю справу, адже почали переговори ми не з ним, а з Кійєю.

Кірму здолала неміч. Він занедужав і теж не міг іти.

У Сузі хворіла дружина, і це нещастя так пригнічувало його, що він ніяк не міг полишити дім — у всякому разі, без особливого зілля, котре вберегло б його від ревматизму, туги за домівкою та просто від суму.

Вранці посланець від Кійі повідомив: вождь займається вкрай важливою справою і не може з нами зустрітися. Але зраночку прийде Білка — й усе буде гаразд.

Раночком зник і Білка — передав через іншого індіанця, що вік зовсім забув про важливе зобов'язання: переправити мішки з борошном через пороги й, хоча йому така робота не до вподоби, та він дав слово, виходить, треба дотримати. Це, мовляв, справа честі.

Ми з Джарвісом обговорювали ситуацію та намагалися пригадати все, що раніше чули про бізонів і вовків.

Із Оттави повідомляли, що вовки ріжуть телят, і тому поголів'я бізонів не збільшується. У Вінніпегу вони так осмілилися, що взяли до однорічних бичків. В Едмонтоні навіть самки бізонів наражалися на небезпеку. У Чіпевайані до місцевих вовків нібито приєдналися зграї сторонніх із північного сходу й вони ріжуть молодих бізонів, самок і

телят. Пожирають вовки навіть коней і собак. Темні вовки з річки Піс і білі зі скелястих просторів Баррен-Граундз нібито ведуть міжусобні криваві бої за володіння пасовиськами бізонів. Звичайно, бізонів дедалі менше. Їх залишилося не більше сотні!

Цікаво, що ніхто ніколи не бачив цих ікластих розбійників, а ті деякі, що добре знають місцевість, мають значні запаси пеммікану,^[4] зготовленого, вочевидь, не з м'яса лося чи карибу.

Майор гмикнув і підбив підсумок:

— Вовки, певна річ, ріжуть бізонів, і ватажків цих зграй звать Сузі, Кірма, Кійа та Білка.

Найгіршу репутацію із усіх чотирьох мав Сузі — він був із горезвісного сімейства Больє. Проте, лише він і погодився супроводити нас аж за п'ять днів.

Ми прийняли всі умови — знайшли людину, згодну наглядати за його рибальською сіттю, залишили харчів його дружині на час відсутності Сузі, зробили подарунок самому Сузі, подвоїли звичайну платню, найняли його коней, дали йому ліки від ревматизму, туги за домівкою і просто туги, дали тютюну та, нарешті, пообіцяли особливу винагороду за кожного побаченого бізона. Потім зробили ще один подарунок і лише по тому вирушили в дорогу.

У ДОРОЗІ З БОЛЬЄ

Ми виступили втрьох — Сузі Больє, майор Джарвіс і я. Їдемо верхи, і Сузі веде за собою в'ючного коня з провіантом. Тепер ми отримали можливість довідатися, що за людина наш провідник.

Справжня біографія починається років за 20 до народження людини. У середині XIX століття жив страшений шибеник на ймення Больє. Монреаль здавався йому надто тихим містом, тож він зібрав банду затятих негідників та «гастролював» по всьому Північному Заході Канади. Будь-який місцевий старожил може багато чого розповісти про нього. Мені навіть не хочеться переказувати те, що я про нього почув. Можливі нащадки Больє розсіяні по всьому Північному Заході, і мандрівники, які повертаються із цього краю, попереджають знайомих:

— Остерігайтеся Больє: всі вони підозрілі типи.

І ось тепер ми змушені довірити свою долю другому — чи двадцять другому — синові того самого Больє.

Він типовий метис — смаглявий, середнього зросту, худорлявий і дуже енергійний, хоча йому давно за п'ятдесят. Скільки йому років точно невідомо. Чи то 59, чи 69, а чи й усі 79 — він і сам не знає, але точно пам'ятає, що друга цифра — дев'ять.

Жінки в селищі стверджують, що йому 59, чоловіки, що 79 або навіть 89.

Одяг на Сузі вочевидь із чужого плеча — швидше за все, з якогось білого бурлаки — все, крім вишитих бісером мокасин. Я помітив: хоч би яким жалюгідним було вбрання індіанця, його стрункі ноги завжди взуті в гарні яскраві мокасини.

Вінчестер Сузі, коли не використовувався за призначенням, містився в гарному чохлі — замшевому, гаптованому шовком. Вінчестер утримувався в бездоганному стані.

На відміну від шибайголови-родоначальника, Сузі не мав власних дітей. Але він виростив із дюжину чужих, безпритульних — просто за велінням свого доброго серця. Сузі — незвичайна особистість: не курить, не п'є; я ніколи не чув, щоб він лихословив. Це зовсім не тому, що він не вміє лаятися. Сузі володіє всіма п'ятьма мовами,

прийнятими в цих краях, і думка його загортається в якусь ковдру з етнологічних клаптів. Основа в ньому — французька, клаптики — англійські, а прикраси — інакомовлення, прислів'я та приказки — мови чіпева й крі. Чіпева, до того ж, — мова спілкування в його домашньому колі.

Мене вразила ще одна характерна риса нашого провідника — він дуже дбайливо ставився до коня. Щойно почалися вибої та ями, а дороги тут майже скрізь погані — Сузі спішився, і кінь спокійно брів за ним слідом. Схоже, вони були друзями. І цього «похмурого лиходія» нам радили остерігатися!

Після чотиригодинного маршу-кидка заболоченою низовиною, порослою канадською та чорною ялинами, білою і чорною тополями, вербою, березою та модриною, ми добулися до Солт-Рівер, чарівної чистої річки з ледь солонуватою водою. Неподалік у лісі било джерело, біля нього ми й вирішили влаштуватися на ночівлю.

Блукаючи біля табору, на випаленій ділянці я виявив гніздо зеленокрилого чирка.^[5] Воно було обпалене вогнем, але всередині лежало десятеро яєць. Мати злетіла з гнізда, ляскаючи крильми, і, вдаючи, начебто одне з них перебите, намагалася відвести мене від гнізда. Я прикрив гніздо травою, і за годину птаха повернулася до нього.

Тої ночі біля багаття я згадував своє дитинство в Манітобі. І тоді вже бізони були дуже великою рідкістю. Скільки разів, зачавшись на старому бізонячому лежбищі, я напружено вдивлявся крізь зарості весняних анемонів у прерію, мріючи побачити бурих велетів.

Одного разу мені здалося, що я їх бачу! Потім виявилось, що це була череда корів, але відчуття радості залишилося. І ось тепер, за 25 років по зникненні бізонів, я знову шукаю їх. Чи здійсниться моя мрія? Невже я побачу диких бізонів на їхніх рідних пасовищах? Це, як-то мовиться, занадто добре, щоб можна було повірити.

У минуле не повернешся. Час не змусиш текти назад.

ПОЛЮВАННЯ НА БІЗОНІВ

Шлях лежав тією само болотистою низовиною, де вербові зарості змінювалися тополями та гостроверхими ялинами. Незабаром почався дощ, і ми розташувалися на схилі скромного пагорба під величезними канадськими ялинами. Дочекалися, поки небо проясніло, та знову рушили на захід.

Тепер вкрита пагорбами місцевість чергувалася з рівнинами.

За словами Сузі, коли він уперше побував у цих краях тридцять років тому, тут була прерія, і ліс ріс тільки в улоговинах та біля води. Його слова підтверджуються: високі дерева й нині стоять в улоговинах, а на рівних місцях з'явилася молода парость осики та ялиці.

Коли-небудь люди обживуть ці чудові місця. Тут трави, дерева, птахи, ґрунти й клімат майже такі ж, як у Манітобі.

Ми знайшли кістяк самки бізона, всі великі кістки й череп добре збереглися. Годині о другій пополудні піднялися схилом та виїхали на гарну височину, де ліси перемежувалися з відкритими просторами. Визначною рисою місцевості були численні вирви завглибшки близько шести футів і до сорока — у діаметрі. Одна з них мала діаметр сто футів, а глибину — майже 50! Води в них не було. В одній виднілися оголення вапняку, в іншій — порода, схожа на граніт. Я прийняв був їх за бездіяльні гейзери, але потім визначив, що все плато, іменоване Солт-Маунтін, вкрите такими вирвами. Сіль виноситься водами в такій величезній кількості, що соленосні шари інтенсивно руйнуються. Спершу утворюються заглибини, які потім, розростаючись, перетворюються у вирви.

У сухих лісах безліч ведмежих стежок, скрізь видніються ведмежі мітки. Майже на кожному високому дереві — подряпини, залишені величезними пазурами. А через кожні кілька кроків — докази того, що ведмеді зараз харчуються здебільшого ягодами мучниці.

Сузі торохтів без увагу цілу дорогу, переходячи з однієї мови на іншу, але раптом замовк, бо помітив сліди бізона. Він миттю ніби переродився — тепер він мисливець і тільки мисливець. Сузі зіскочив з коня, кинувся вперед, немов гончак. І, звичайно ж, незабаром виявив

свіжіші сліди. Далі — висохлі калюжі, куди приходять качатися бізони, і біля них — зовсім свіжі сліди.

Ми прив'язали коней у неглибокій улоговині та розпочали полювання за всіма правилами. Джарвіс залишився наглядати за кіньми.

Сузі визначив напрямок вітру, підкинув угору пучок сухої трави, і ми пішли по сліду. Раптом він зупинився й провів нігтем по моїй парусиновій накидці — почувся рипучий звук.

— *Va ra*, — прошепотів він, — залишив, як звичайно, від фрази «*Cela ne va pas*» (у перекладі з французької «так не годиться») лише кістяк.

Скинувши зрадницьку накидку, я рушив уперед. На землі з'явилася безліч нових слідів. Сузі час від часу підкидав у повітря пучок сухої трави. Він вів мене, наказуючи ступати в його сліди й не шуміти. Спершу мені це вдавалося, але наприкінці під моєю ногою хруснула гілка і Сузі подивився на мене з німим докором. Потім сучок хруснув уже під його ногою, і тепер уже я мовчки тицьнув його пальцем у бік.

Ми скрадалися з надзвичайною обережністю, вже не розбираючи слідів, і через двісті кроків Сузі припав до землі та прошепотів, задихаючись:

— Тепер роби його портрет скільки хочеш.

Я підповз ближче й побачив не одного, а... шість бізонів!

— Треба дістатися до них ближче, — відповів я теж пошепки й поповз по-пластунськи до куща, який був кроків за сімдесят від бізонів.

Там я зробив перший знімок.

Стадо нараховувало вісім чи дев'ять бізонів, один бик був просто величезний! Сузі звів курок свого вінчестера.

— Не стріляти! — твердо наказав я.

— Чому?! — здивувався провідник. — Навіщо ж ми сюди прийшли?

Тут я помітив, що коли відхилитися трохи вбік, можна проповзти до інших кущів і дістатися до бізонів ближче.

— Злякаєш, — засумнівався старий.

— Зараз побачиш, — відповів я.

Я зібрав цілий оберемок трави, прикрив голову, плечі та поповз, доводячи на ділі, що це можливо. Сузі повз слідом. Я без пригод

дістався до нової схованки й раптом побачив на далекому кінці висохлої калюжі — бізонячого лежбища — весняні анемони! Здійснилася заповітна мрія моєї юності, *адже колись, ховаючись у хащах анемонів, я виглядав диких бізонів.*

Далі я безгучно піднявся та зробив другий знімок.

Обережні бізони, ще полохливіші за лосів, або помітили, як оберемок трави раптом поповз угору, чи просто зачули нас, але раптом швидко підвелися та пішли геть.

І тут я вперше побачив маленьке руде теля — виходить, у череді було десять бізонів. Сузі, щоправда, нарахував тринадцять.

На узліссі бізони зупинилися, але третього знімка я зробити не встиг.

Вдячно потиснувши руку доброму старому, почув у відповідь:

— Минулої ночі я молив Бога послати нам бізонів. Видно, милостивий Бог почув мою молитву та подарував нам це щастя.

У таборі старий обмовився, що всі вожді, які радилися з нами, й інші мешканці форту глузували з нього та «його англійців»: та ба, чого захотіли, підійти до бізонів та ще й сфотографувати!

Незабаром Сузі подався по воду, але відразу прибіг назад із лементом:

— Де моя гвинтівка? Дайте гвинтівку!

Джарвіс дав йому вінчестер — і Сузі знову зник у лісі. Я кинувся за ним слідом, і... Сузі на моїх очах одним пострілом зняв з дерева ведмедицю з двома ведмежатами.

Вона впала, схлипуючи, мов людина: «Ох, ох, ох, ох!».

Я не встиг зупинити Сузі, і він пристрелив її, безпорадну...

Ведмежата-сисунці не могли обійтися без матері, тож їх спіткала її доля.

Імовірно, підходячи до джерела, Сузі побачив ведмедицю із сімейством. Вона видала застережливий звук «кофф, кофф». Єдиними ворогами, яких могли побоюватися ведмеді, були бізони, лосі та вовки. Надійний притулок — дерево. Ведмежата швидко видерлися на високу тополю, мати полізла слідом. Сузи прибіг у табір переляканий, і я кинувся йому на поміч, упевнений, що за ним хтось женеться. І не встиг запобігти трагедії...

Того вечора Сузі засмажив одне з ведмежат, і, дивлячись, як старий «канібал» об'їдає лапки, схожі на дитячі рученята, я відчув відразу й

не міг позбутися її кілька днів. Майор цілком поділяв мої почуття до провідника, і тому, на його превелику втіху, дісталася все ведмеже м'ясо.

Вранці я залишився в таборі, а майор і Сузі подалися на пошуки бізонів. У мене було передчуття, що бізонів їм не знайти, тому я залишив фотоапарат при собі й пішов до озера, на захід від табору. Там я замальовував звірині сліди та фотографував. По озеру плавало не менше двадцяти п'яти пар качок — горбоносі турпани, шилохвости, зеленокрилі чирки, гагари. Я спостерігав, як токував плямистий уліт^[6]: він наближався до своєї дами з розпущеним пір'ям і піднятими крилами. Вона, здавалося, не звертала на залицяльника жодної уваги, але коли він піднявся в повітря, подалася слідом.

Бачив я й зеленого гремучника — змію з двома рядами червоних крапок з боків і чорно-зелених смуг. Вона була груба та незграбна — ймовірно, самка, що збиралася незабаром відкладати яйця. Пізніше виявилось, що це дуже розповсюджений тут вид змій і, по суті, єдиний. А в горах водяться змії ще товщі та незграбніші. Їхні укуси небезпечні, часто — смертельні. Але, за словами провідника, «милостивий Бог відзначив отруйну гадину брязкальцем на хвості».

Близько десятої ранку я вирішив повернутися в табір, але за годину виявився не вдома, а в якомусь зовсім незнайомому мені нескінченному лісі. Спробував вибратися іншим шляхом, але незабаром зрозумів, що заблукав.

Ну що ж, мені надано цікаву можливість, подумав я, адже колись я сам написав посібник під назвою «Що варто робити й чого не слід робити, коли заблукаєш у лісі». Так що ж робити? Пригадаємо власні поради:

— Не втрачайте самовладання (не втратив, мені навіть смішно).

— Чекайте на друзів, вони вас розшукають (не підходить: у мене багато справ, а друзі повернуться в табір пізно ввечері).

— Якщо хочете продовжити шлях, повертайтеся до знайомого місця (виходить, я повинен повернутися до озера).

Довелось повертатися до озера, перевіряючи себе за сонцем, і незабаром я помітив — варто мені забути про свій орієнтир, як негайно *ухиляюся ліворуч*. Ішов майже годину, але дійсно повернувся

до озера, далі ж за власними слідами на березі відшукав те місце, звідки вирушав. Цього разу я скорегував напрямок і за сорок хвилин був на місці.

Незабаром з'явилися радісні Джарвіс і Сузі. Бізонячих слідів, за їхніми словами, не злічити! Вони довго переслідували величезного бізона з самкою, а потім ішли слідами цілого стада, виявленого біля озера. У ньому було чотири великі бізони, вісім самок і четверо телят — одноліток і дволітки. Бізони підпустили Сузі й Джарвіса кроків на 60, потім здійняли тривогу та втекли. Дорогою назад майор і Сузі бачили ще лося й куницю.

Як я жалкував, що не віддав Джарвісу фотоапарат, — він міг би зробити такі чудові знімки! О другій пополудні Сузі заявив, що час знімати табір. Він думав, що за старими слідами можна набрести на інше стадо в північно-східній частині плато. Проникливий майор запідозрив, що наш провідник насправді просто вирішив повернутися додому, адже він виконав свою обіцянку, отримав винагороду, та ще запасся ведмежим м'ясом.

Ми виступили під дощем. Дощ був зтяжний — на цілий день і вечір. А наступного ранку Сузі навіть не намагався приховувати своїх намірів: він щодуху мчав додому.

У Солт-Рівер я відшукав те місце, де була лісова пожежа. Маленька самочка зеленокрилого чирка ще й досі висиджувала пташенят. О четвертій ми повернулися в Сміт-Лендінг. У дорозі провели рівно три дні. За цей час ми бачили тридцять трьох бізонів, три дуже старі бізонячі кістяки, чотирьох телят — і не знайшли жодного вовчого сліду, не чули вовчого виття ночами, взагалі не виявили ніяких доказів того, що вовки водяться в цих краях.

А наш провідник — підступний нащадок відомих негідників — виявився добрим, веселим і ввічливим чоловіком. Він виконав свою обіцянку й був задоволений отриманою винагородою. Можете говорити про нього, що завгодно, але тільки якщо мені ще раз доведеться відвідати ці краї, радо скористаюся послугами доброго старого Сузі.

ШОТЛАНДЕЦЬ АНДЕРСОН

Отже, ми повернулися в Сміт-Лендінг із палким бажанням організувати тривалу експедицію для вивчення бізонів на великій території, оскільки бачили тільки малий куточок.

Ми, зрозуміло, прагли потрапити в самісіньке серце великого бізонячого краю. І знову постала проблема провідника. Цього разу вона була не настільки гострою — завдяки оповідям Сузі місцеві мешканці перейнялися до нас неабиякою довірою та повагою. Поки вирішувалися проблеми, я провів деякі дослідження.

Що не кажи, а найцікавіші створіння — двоногі, здатні червоніти, і в мене був багатий вибір для їхнього вивчення. Найпомітніший із них — Томас Андерсон, чиновник Компанії Гудзонової затоки, що відав районом річки Маккензі. Його контора містилася у Форт-Сміт, за шістнадцять миль униз річкою, а в Сміт-Лендінг він приїздив у службових справах — сплавити вантажі вниз річкою було небезпечно, й Андерсон отримав наказ переправити їх сушею. Як і більшість його побратимів по Компанії, він — шотландець.

Які чудові можливості були в цього чоловіка, як багато нового він дізнався про місцевих жителів — людей і тварин — і як мало цінував свої враження! Я поставив собі за мету записувати все, що мене цікавило, і тепер стисло викладаю найвизначніші спостереження з життя мисливців Півночі й тих, на кого вони полювали.

КУГУАР. Восени (здається, 1879 року) індійський трапер Огушен виявив сліди величезного kota біля озера Лак-дез-Куїнсі. Вони траплялися йому цілу зиму на південній затоці озера. Одного разу йому довелося побувати на тому місці, де хижак убив карибу. Після повернення на озеро в березні Огушен нарешті побачив звіра. Кугуар сам ішов назустріч мисливцеві. Звір був крупніший за рись і під час ходьби помахував довгим хвостом. Огушен застрелив хижака, але побоявся підійти до нього ближче, побоюючись, що це злий дух. Андерсон вважав, що то була пума, невідома місцевим індіанцям.

ТЮЛЕНІ. За словами Андерсона, в давні часи в озері Ашкеек бачили невеличких тюленів. З озера витікає річка Кіппева, яка впадає в озеро Теміскамі. Сам Андерсон тюленів не бачив, але місцеві індіанці

розповідали йому, що п'ятдесят років тому тут їх водилося багато. Сама назва озера «Ашкеек» їхньою говіркою означає «тюлень». Тюлені, ймовірно, зимували біля води, яка не замерзає на порогах.

ПЕСЦІ. Їх часто бачили на озері Крі. Одного-двох ловили щороку. Час від часу їх ловили біля самого форту. У східній частині Великого Невільницького озера їх промишляють щорічно.

Узимку 1885 року Андерсон отримав призначення в Ніпігон. Дорогою шотланець мав проінспектувати форт Компанії на річці Олбані. Йому належало здолати тисячу двісті миль із провідником-індіанцем. У Ніпігоні шотланець найняв іншого провідника, котрий виявився хворим — він кашляв кров'ю. За три дні провідник сказав:

— Раз я обіцяв, йтиму, поки не помру, якщо не знайду тобі іншого провідника. В Уоабімігу живе один старий на ймення Омеєгі, він знає дорогу краще за мене.

Омеєгі, хоч і був дуже старий та слабував на очі, погодився супроводити Андерсона за умови, що вони йтимуть повільно. І вони вирушили до форту на озері Сент-Джозеф. Старий добре знав місцевість. Часом, зупиняючись, він прикривав очі рукою, дивився на землю, потім на небо й різко звертав убік. Він виявився людиною слова й привів шотландця на місце в призначений час.

За рік по тому Андерсон знову навідався в Уоабіміг та зустрів старого провідника. Той попросив подарувати йому нові сорочку й штани. У такий одяг тут зазвичай вбирають небіжчиків. Омеєгі сказав, що вмере, коли сонце зійде над островом, тобто за тиждень. Зі старого посміялись, однак дали те, що він просив. За тиждень старий індіанець убрався в новий одяг і сказав:

— Сьогодні, коли сонце зійде над островом, я вмру.

Незворушно покурюючи люльку, він час від часу виходив зі свого вігвама й дивився в небо. Коли сонце зійшло над островом, він ліг біля вогню й за кілька хвилин умер.

Старого поховали — на превелике обурення його брата, який дізнався про похорон пізніше:

— Ви, блідолиці, живете тим, що народжує земля, тому в землю й ідете, а ми, індіанці, живемо тим, що бігає по землі, тому спимо останнім сном на деревах, — заявив він.

Андерсон повідав мені ще один приклад віщого дару в індіанців. 1879 року, коли він ще служив у Абітібі, з Монреалю зазвичай 2 січня вирушав санний поїзд і прибував до Абітібі 19 січня. Того року поїзд не прибув у належний термін. Люди хвилювалися, плани руйнувались. Індіанці порадили шотландцеві звернутися до «чаклунки» Маш-коутей Іш-куей. Вона була жінкою з прерій, індіанкою племені чінук, що жило на озері Стюарт.

Андерсон подарував жінці тютюн. Вона чаклувала цілу ніч. А вранці прийшла до шотландця та сказала:

— Санний поїзд застряг біля порогу, де відкрита вода. Сніг там глибокий, їхати важко, але завтра, коли зійде сонце, він буде тут.

Усе вийшло, як вона пророкувала.

Ця жінка була колись за службовцем Компанії Гудзонової затоки, народила йому трьох синів. Коли чоловік умер від віспи, їй призначили довічну пенсію. У той час, коли до неї звернувся Андерсон, їй було 75 років. Вона не раз підтверджувала свій пророчий дар.

Ось іще одна історія з життя індіанців, сумна.

Якось зимової пори сорок чи п'ятдесят років тому ціле село племені алгонкінів біля Уоабіміга вимерло від голоду. Живою залишилася тільки молода жінка з маленькою дитиною.

Вона пішла в Ніпігон, де сподівалася знайти допомогу. Жінка насилу добулася до маленького озера й виявила схованку на дереві. Там був кістяний рибальський гачок. Вона зробила вудку. Але без наживки вудка була марною. Плач голодної дитини допоміг матері зважитися. Одним ударом індіанка відітнула шмат м'яса від власного стегна, зробила тим самим діру в кризі на поверхні озера, насадила наживку на гачок. Нагородою відданій матері стала чудова щука, яка поласилась на шматок скривавленої плоті. Жінка погодувала рибою маля, попоїла сама й залишила ще шматочок для іншої наживки. Так вона й жила біля озера, харчуючись лише рибою, до самої весни, а потім без пригод повернулася до людей.

Завершення історії не таке радісне. Хлопчик виріс, перетворився на дужого чоловіка, але незабаром жорстоко повівся з матір'ю, покинув її на схилі віку вмирати з голоду (і тим самим продемонстрував поведінку, абсолютно не властиву індіанцям, а, швидше, хижим

рибам). Андерсон знав цю жінку й навіть бачив глибокий шрам на нозі — місце, де вона вирізала м'ясо для наживки.

Старовинні перекази чув шотландець і в Онтаріо.

У червні 1879 року він ночував на східному березі озера Берч-Лейк на річці Оттаві. Там зі своїми людьми зустрів індіанського вождя і його родину. Вождь показав Андерсону маленьку піщану бухту, де дуже давно відбулася битва між його предками з племінного союзу алгонкінів та ірокезами, які нищили околицями.

Мисливці за скальпами приготувалися до розбійницького нападу. Вони витягли піроги на берег, запалили вночі багаття та почали свої войовничі танці навкруг вогню. Троє алгонкінів з озера Гранд-Лейк, предки вождя, котрий зустрівся шотландцеві, спостерігали за танком ворогів із укриття. Один із них узяв гострого крем'яного ножа — в індіанців на той час ще не було залізних ножів і томагавків — підплив до вражих човнів і проробив великі дірки в днищі кожної піроги. Потім, коли він повернувся до товаришів, усі троє розійшлися в різні боки та, ховаючись за чагарниками, заходилися галасувати й волати на різні голоси. Ірокези вирішили, що на них напала безліч воїнів, підбігли до своїх пірог, зіштовхнувши їх у воду, швидко вигребли на глибоке місце. Піроги наповнилися водою та пішли до дна, ірокезам довелося плисти до берега. Алгонкіни перебили їх одного за одним, залишили живим останнього. Вони дали полоненому мисливцеві за скальпами їжі в дорогу та відіслали до ірокезів із попередженням: так буде з кожним, хто наслідиться прокласти стежку війни на землю алгонкінів!

КОМАРІ

Краще відразу сказати, що отруювало нам життя, і не повертатися більше до цієї теми.

Всі, хто побував у тутешніх краях, сходяться на думці, що комарі — страшна напасть. Капітан Бек 1883 року зазначав, що кровососи знищують мандрівників на Півночі. Хатчінс писав понад сто років тому, що влітку в марних пустелях Півночі (Баррен-Граундз) людям нема життя від цього гнусу.

Я читав раніше ці дорожні нотатки, але поки сам не побував у цих краях, не міг зрозуміти своїх попередників.

Над запином мого ліжка їх кружляло близько тисячі. Удень і вночі повітря вібрало від комариного гудіння. Але це був тільки початок літа. 9 липня на річці Ньярлінг комарі лютували ще дужче. Ось що записано в моєму щоденнику: «Я нарахував не менш як чотириста комарів, які вп'ялися в спину Біллі, котрий сидів переді мною на веслах. Приблизно стільки ж їх було на каптурі плаща, який прикривав йому голову та шию, трішки менше — на руках і ногах. Навколо хмари комарів, які дзижчать, жалять, монотонно стугоняють. Вони — суцільна кара для всіх нас. Майор Джарвіс — свіжий, рожевощокий, кров з молоком товстун завважки понад двісті фунтів — з мого (точніше, з комариного) погляду, — розкішне «пасовисько» порівняно з прокуреними індіанцями. Куди не сядь — наїсися досхочу, і з десятків роздутих кровососів сидять у нього на обличчі та шиї, ніби червоні ягоди смородини. Він стверджує, що не відчуває їхніх укусів, і посміюється з мого накомарника. Комарі й справді нітрохи не шкодять його здоров'ю та гарному настрою. Я дуже вдячний Джарвісу за його чудові смакові якості, за те, що комарі надають йому перевагу над усіма нами».

На Солт-Рівер можна було одним ударом прибити сотню комарів, і часом вони так густо обліплювали коня, що неможливо було визначити, якої він масті. За деякий час їх стало ще більше. На шести квадратних дюймах свого намету я нарахував 30 комарів і, оскільки щільність була приблизно однакова, прикинув, що 24 тисячі сиділо на наметі й стільки ж кружляло біля входу.

Хоч ми й убивали комарів, число їхнє не зменшувалось, агресивність — теж. Вони нагадували мені золотошукачів, що рвуться в Клондайк. Туди приїздили тисячі, більшість гинула від голоду й холоду, лише одному з десяти тисяч вдавалося вибратися звідтіля живим і з бажаною здобиччю, але кожен вірив, що йому призначено стати цим щасливчиком, і не здавався.

Пишуть, що комарі рідко летять від рідних місць. Може, це й правда про жалюгідних вихідців із Нью-Джерсі, але північні комарі не раз доводили свою здатність до далеких перельотів. Їм холод і вітер не завада.

21 липня ми розбили табір на островці Великого Невільницького озера. Кам'янистий острівець завдовжки чверть милі лежав за півмилі від сусідніх островів. Проте комарів там була незліченна кількість. Як і всі інші комарі на світі, вони жадали крові. Навіть побиті й скалічені, збираючи останні сили, вони жалили нас із тією самою люттю. Що не день вони лютували дужче, і ми зрозуміли, що жоден прикметник у світі не створить уявлення про комариний кошмар. Я винайшов спосіб визначення масштабів цього нещастя. Витягнув неприкриту долоню на 15 секунд і підраховував число кровососів на її тильному боці. Кількість їх зростала щодня. У бізонячому краю їх було від 15 до 25. На початку липня на річці Ньярлінг — від 20 до 40. Наприкінці місяця на Великому Невільницькому озері — від 50 до 60. Та коли ми дісталися до Баррен-Граундз, відкритих усім вітрам, і до холодних озер, варто було витягнути долоню всього на 15 секунд, як у неї відразу втикали жала від ста до 120-ти комарів.

Нічого дивного в тім, що люди не селяться в цьому комариному пеклі. І все-таки не слід думати, що комарів тут скрізь однаково багато. Вони, поза сумнівом, збираються в рої та летять за людьми й тваринами, яких зачують. Можливо, до нас зліталось все комарине населення з великої території. Адже коли вибираєшся із заростей чагарнику на відкриту місцину, комарів спочатку не помічаєш. Але за хвилину — *ім'я ім — леґіон!* Коли підпливаєш до берега озера де-небудь на Півночі, комарів майже не видно, але варто лише зійти на найближчий пагорб, і тебе навіть при сильному вітрі накриває хмара мучителів. Готовність комарів збиратися в рій може підказати в майбутньому способи боротьби з ними.

Усі місцеві жителі, хоча й звикли до них у певній мірі, вважають все-таки, що комарі — бич для людей і тварин. Ми спимо спокійно тільки завдяки наметам із запиналами, непрониклими для комарів. Удень доводиться надягати рукавички й накомарник — спекотно, зате не доводиться терпіти муки, незчисленні укули. До накомарника легко звикнути, до жалючих комах — неможливо.

Шість місяців на рік у цих краях найкращий у світі клімат, але майже половина з них украй зіпсовані злобливими комарами. Коли-небудь людина навчиться позбуватися їх, і перший крок у цьому напрямку — вивчення способу життя комах.

Багато тварин нечутливі до комариних укусів. Серед таких щасливчиків — жаби. Одного разу в червні я спіймав жабу. Комарі відразу обліпили мені руки. Десь із тридцятіро вп'ялося в долоню з тильного боку, а десять — у вказівний палець. Між ними була жаба, істота, яка чимось нагадує людину — червоною кров'ю, безволосою м'якою шкірою, але жоден комар на неї не сів. Безліч паразитів напилася моєї крові, і лише один комар сів на жабу, та й той відскочив, начебто потрапив на розжарену пательню. Дослід, проведений з іншою жабою, скінчився з тим само результатом. Чому? Навряд чи причина в тому, що жаби — холонокровні істоти, адже комарі не кусають і багатьох птахів, а в них температура тіла вища, ніж у людини.

Наступного разу я взяв живу жабу й потер її спинкою свою долоню, а потім окреслив це місце олівцем. На руці залишився слиз, який, висихаючи, поблискував. Я витяг руку, й у неї негайно вп'ялося добрих півсотні злющих комарів. З них лише чотири сіло на змазане жаб'ячим слизом місце, причому троє відразу полетіли геть.

Назавтра я натер частину долоні грибом-поганкою. Із п'ятдесяти комарів тільки сім опустилося на змазане місце, і всіх, крім одного, відразу ніби водою змило! Цей останній уперто вп'явся в руку, але грибний сік уже висох до того моменту.

Багато хто запитував, чому я не прихопив із собою спеціальної мазі чи іншого засобу проти комарів. Можу сказати лише, що не був раніше в краях, де комарі змушують вдаватися до захисту, до того ж, часто чув, що подібні засоби неефективні, а тому не включив їх у спорядження експедиції. Визнаю, це було помилкою. Наступного разу обов'язково прихоплю з собою мазь від комарів. Особливою

популярністю користується такий склад: м'ята болотяна, дьоготь, прованське масло й камфорний спирт, узяті в рівних частинах.

У комарів багато природних ворогів — їх поїдають навіть найдрібніші птахи та бабки, причому останні вселяють крилатим кровососам особливий страх. Коли над головою в'ється бабка, коли вона дзижчить, комарі відлітають убік і вичікують. Одного разу я бачив, як водяний павук схопив і з'їв комара, що виявився поруч.

Можливо, єдина істота, здатна погубити все комарине плем'я, — малесенький червоний грибок, який розмножується дедалі швидше з настанням літа. Він досить чітко виділявся червоними горбочками на носиках та інших частинах тіла комарів. Очевидно, він смертоносний для них. Побажаємо ж усілякого процвітання цьому грибку (якщо він не шкідливий для людини) і справі, якій він служить!

На закінчення скажу: з огляду на колосальну територію комариного царства — три чверті сухопутної частини планети — і число хвороб, переносниками яких є комарі, їхнє знищення стає для людства ще важливішим завданням, ніж боротьба з туберкульозом. Туберкульоз забирає життя в багатьох людей, а комарі отруюють життя всім. Жертвами хвороби щороку стає певне число осіб, комарі ж не жаліють нікого та перетворюють у пекло на землі Далеку Північ, а вона ж шість місяців на рік могла б бути справжнім раєм для людини.

СКЛАДНИЙ ВИПАДОК

Моя слава цілителя ширилася й далі. Одного ранку я почув, як хтось запитав біля входу в намет:

— Доктор удома?

— Так, містер Сетон у себе, — відповів Біллі.

Я вийшов назовні й побачив перед собою незнайомого мені молодого американця.

— Навряд чи ви мене пригадуєте, я з Мічигана. Коли ви приїздили читати лекції в нашому коледжі 1903-го року, я був у комітеті з організації зустрічі. Дуже радий вас бачити.

Ми тепло привіталися. Він пояснив причину свого візиту — болить рука, загальний стан кепський.

— Покажіть руку, — запропонував я.

Він розмотав бинт. Кисть і вся рука розпухли, набряк вирізнявся характерною блідістю.

— Болить?

— Такі муки, що ночами не сплю.

— А де болить?

— У кисті.

— Із чого все почалося?

— Схоже, зі складної переправи через озеро Атабаска. Довелося гребти цілу ніч.

Про людське око я поставив ще зо два запитання, щоб приховати власну розгубленість. Та що ж із ним таке? Чому рука так розпухла й набрякла? Ламаючи голову в пошуках відповіді, зволікаю, ще й ще раз оглядаючи хвору руку, аби тільки він не запідозрив, що я в цій справі — профан.

— Боюся зараження крові. Адже я потраплю до лікаря не раніше, ніж за місяць. А на той час або позбудуся руки, або вмру. І, зізнатися, вже вирішив, що для мене краще.

Страх у кожному разі тільки шкодить справі. Пам'ятаючи про це, я сказав:

— Викиньте все це з голови! Хіба при зараженні крові буває такий блідий набряк?

— Мабуть, ні, — промовив він із величезним полегшенням.

Поки я мовчазно вдавав всезнайка, підійшов майор Джарвіс.

— Гляньте, Джарвісе, як руку рознесло, — сказав я.

— Ух ти! — майор був вражений. — Оце нігтьоїд! Зроду не бачив нічого подібного!

Довгоочікуване осяяння «зійшло» на мене з цими словами. Та це ж, висловлюючись науково, панарицій! Уперше за весь час «медичного огляду» я вільно зітхнув, подивився на пацієнта з виглядом мудрого професора й глибокодумно прорік:

— Причин для занепокоєння нема. Ви, мабуть, пошкодили палець. Інфекція проникла вглиб і почався панарицій. Нарив іще не дозрів. Щойно це стане можливим, я розкрию його, якщо, звичайно, він не прорветься сам, — у душі я молив Бога, щоб налив прорвався й позбавив нас необхідності проводити операцію. — Є у вас при собі лляне насіння чи висівки?

— Боюся, що ні.

— Тоді знайдіть чисту ганчірку, обгорніть руку та парте її в гарячій воді, скільки зможете витримати. За добу, можливо, налив прорветься, і тоді, ще за три дні, зможете вирушати в дорогу.

Авторитетна заява особистості, яка не знає помилок, сповнила хворого такої радості, що відблиск її впав і на мене.

Американець подав мені здорову руку для рукостискання та з почуттям сказав:

— Ви не уявляєте, як ошчасливили мене. Я б швидше вмер, ніж погодився залишитися калікою.

— Однак, ви скаржилися, що не спите вночі.

— Три ночі не спав. Біль не відпускає.

— Тоді візьміть пігулки. Приймете одну й о десятій лягайте спати. Якщо не заснете, прийміть іще одну о пів на одинадцять. А не заснете об одинадцятій, прийміть третю, вона вже напевно вас приспить.

Хворий пішов веселий і на наступного ранку мав уже кращий вигляд.

— Відразу видно, що людина виспалася, — посміхнувся я.

— Ні, — відповів він, — я не спав. Скажіть, у ваші пігулки входить опіум?

— Так.

— Я так і думав. Ось вони, візьміть. Я вирішив, що повинен пройти через це випробування з ясным розумом. Обійдуся без наркотичних засобів.

— Честь вам і хвала! — захоплено вигукнув я. — Іншому запропонуєш сподійне, він візьме й ще попросить. Ви — геройський хлопець, такого не вибити з сідла! Незабаром ви будете зовсім здорові.

Хворий знову показав мені свою руку, роздуту, ніби міхур.

— Настав час готуватися до операції. Оперувати буду вас о першій пополудні, — відчеканив я, подумки схвалюючи професійну впевненість своїх слів. Вся підготовка полягала в тім, щоб нагострити кишенькового ножа, а найважливіше — опанувати себе! Я згадав про баклагу з бренді, яку мені дали з собою приятелі, поклав її в кишеню та пішов оперувати. Пацієнт був готовий.

— Ось вам баклага, сьорбніть, — запропонував я.

— Не хочу, — була відповідь. — Я чоловік, і мені вистачить мужності, щоб перетерпіти біль.

Хворий поклав на стіл свою схожу на роздутий пудинг руку.

— Попросіть свого приятеля потримати вам руку, — сказав я.

— Не турбуйтеся, я не поворухнусь, — промовив він, стискаючи зуби, і я зробив індіанцеві знак, аби той вийшов.

Я *знав*, що він не поворухнеться. Але він ніколи не дізнається, якої нервової напруги коштувало мені це дійство. Одне було зрозуміло: я повинен зробити розріз достатньо глибокий, щоб випустити гній, але при цьому не зачепити артерію та не перерізати сухожилля. І повинен був зробити це впевнено, з першого разу.

І я це зробив.

Вражаюче! У хворого жоден мускул на обличчі не здригнувся!

— Все? — запитав він. — Та це просто укол шпилькою порівняно з тими тортурами, які я терпів щохвилини цілий тиждень.

Я відчув квалість у ногах, вийшов надвір та, зізнаюся, сьорбнув трохи бренді. Свою обіцянку я виконав — за три дні мій пацієнт був цілком здоровий і міг продовжити свою подорож.

Цікаво, чи приховують теперішні лікарі під маскою професійного спокою ті самі страхи й сумніви, які мучили мене?

ДРУГЕ ПОЛЮВАННЯ НА БІЗОНІВ

Успіх — нехай і скромний — першого полювання відразу підніс нас в очах усіх навколо. Вождів дивувало завзяття блідолицих, і коли ми готувалися до другої експедиції, Кійа надіслав чоловіка з повідомленням: він не може поїхати з нами як провідник, але дасть мені свого об'їждженого гунтера (верхового коня), котрий біжить по сліду, мов собака, та вирізняється покладливою вдачею.

Я завжди з підозрою ставився до коней — і людей — із поступливою вдачею та почав думати, яка ж прихована вада чаїться у цій чудовій нехитрій істоті. Щодо коней у мене є забобон — не люблю коней білої масті.

Привели гунтера, і він, звичайно, виявився білим, як мармур, від гриви до хвоста й копит. Навіть очі в нього були білі, кольору дешевої порцеляни — можливо, він був сліпавий через катаракту. Ніздрі й вуха в коняки були хворобливого рожевуватого відтінку.

Але зовнішність виявилася оманливою — він і справді біг по сліду, мов собака, якщо я давав йому волю. Кінь чудово йшов під сідлом, легко переходив на рись і відразу зупинявся, варто було тільки кинути вуздечку. Отоді я поцінував люб'язність Кійі. Він зовсім не збирався жартувати зі мною і дав мені свого найкращого гунтера.

Навіть його мертвотна білизна — величезна перевага в снігову зиму, головний час полювання.

Не тільки Кійа, але й П'єр Білка, головний вождь, подобрішав до нас. *Рантом* виявилось, що він трохи знає англійську та пристойно висловлюється французькою. Білка навіть погодився вивести нас через свої мисливські угіддя в самий центр бізонячого краю за умови, що ми повернемося до 1 липня, дня підписання угоди. Цього дня збиралося все плем'я отримати гроші, які належать їм за угодою, і присутність головного вождя була необхідною.

Попереду на гарячому скакуні їхав П'єр Білка, дуже мальовничий у своєму каптані та чорному бурнусі. Щоправда, каптан був сітчастою накидкою від комарів, бурнус — плащем із однострою службовця

Компанії Гудзонової затоки, а гарячий скакун — звичайною індійською конячиною, так що картина втрачала романтичну піднесеність.

Ми проїхали сім миль на захід чудовим сосновим лісом, потім три милі змішаним — тополя, сосна і ялина — та опинились біля Невільницької річки. Ще милью тягнувся змішаний ліс, далі почалися торфовища. До одинадцятої, коли настав час, аби підкріпитися, ми здолали 12 миль.

О третій досягли Солт-Рівер, але на той берег не переправлялися. Солт-Рівер — чудова річка завширшки двісті футів, із кам'янистими берегами, порослими густим лісом, але вода в ній солонувата. Близько години їхали на північ уздовж східного берега річки, далі шлях пролягав «прерією» завширшки милью, яка простягалася дуже далеко за верболозами. Тут вогко, але коні можуть пройти.

Близько шостої вечора відшукали сухішу місцину та розбили табір. Уночі я зацікавлено дослухався до знайомої пісні жовтого пастушка^[7]: «кік-кік-кік» долидало з ближнього болота. Мабуть, тут проходить його північна межа.

Тут я знову спіймав гримучу змію. Наш провідник дуже здивувався, коли побачив її у мене в руках. Подив індіанця ще більше зріс, коли я відпустив її живою та неушкодженою.

Вранці, ще по годині шляху, ми звернули до Солт-Рівер і почали переправу. Вождь обрав погане місце-трясовина здавалася бездонною, і ми ледь не втратили двох коней. За дві години все-таки здолали переправу й рушили далі, але коні, які ще не оговталися після голодної зими, дуже ослабли.

Тепер ми їхали високим плато чудового сухого лісу. Поїздка була б дивовижною, якби не комарі, про яких я пообіцяв більше не писати. П'єр виявився приємним і розумним провідником. Він робив усе можливе, щоб подорож не виявилася надто виснажливою.

До вечора здолали ще 15 миль. Цілий день нас переслідувала на відстані трьохсот кроків якась тварина. Спочатку ми думали, що це вовк, але з настанням ночі вона припхалася в табір і виявилася здичавілим і майже мертвим від голоду індіанським собакою.

Наступного дня ми нарешті побачили Літл-Баффало-Рівер, до якої давно прагли. Тим часом П'єр Білка безперестану бурчав, що коні насилу плентаються, залякуючи нас жахливими торф'яними болотами

на заході. Нарешті без натяків заявив, що за два з половиною дні ми проїхали сорок миль гарною дорогою, а тепер нам належить здолати не менший шлях грузькими болотистими місцями. Змореним коням це над силу, а ще доведеться повертатись. Він же, Білка, повинен будь-що-будь повернутися у Форт-Сміт до першого липня. П'єр запропонував: або він вестиме всю експедицію на захід ще півдня, або зробить кидок із найбільш витривалими з нас на найкращих конях чи й пішки до бізонячих пасовиськ. Уся експедиція з в'ючними кіньми та поклажею, на його думку, не могла досягти мети й повернутися в домовлений термін.

Це був тяжкий удар для нас. Ми влаштували військову нараду, і слова, сказані там про П'єра Білку, дошкулили б йому до печінок, якби він до пуття розумів англійську. Але Білка зберігав цілковитий спокій — *коли було потрібно, він геть-чисто англійську забував.*

Ми буквально кипіли від люті. Ще б пак! Експедиція на півдорозі до мети, всі в доброму здоров'ї, провіанту не бракує, погода чудова, все складається якнайкраще, і раптом — дозвольте повернути, бо провідникові час вертатися додому.

Я був розлючений не менше за інших, але тверезо оцінив обстановку та нагадав своїм супутникам: П'єр іще до від'їзду попередив нас, що його чекатимуть до дня підписання угоди, до того ж, він і зараз готовий зробити все можливе. Коли стихла буря, котрої П'єр навмисно не помічав, він обернувся до мене й мовив:

— Чому ти не хочеш повернутися, а потім добратися до Баффало на човні? Можна спуститися по Гранд-Рівер, потім волоком перетягти човен на Баффало-Рівер, плисти вниз до Ньярлінга, а потім угору Ньярлінгом до самісіньких бізонячих пасовиськ. На це піде всього два з половиною дня, і плавання буде легеньке — вода висока, і в цих місцях немає порогів.

Білка намалював майже точну карту: він чудово знав місцевість. Якби ми провели в дорозі півдня, не виграли б нічого. Розбивати групу теж не входило в наші плани, і після короткої, але бурхливої суперечки, у якій наш проводир участі не брав, ми, мовчазні та лихі, вирушили у зворотний шлях. За нами брів той самий індіанський собачка.

Вранці ми переправилися через Солт-Рівер в іншому місці, нижче за течією, де було гарне дно. За день здолали шість миль гарною

рівною місцевістю, де росли величезні тополі. Коли-небудь вона стане ідеальним пасовиськом для худоби. Луки з буйними травами пережеговувалися ріденькими смужками сосни Банкса. В одній із них Пребл виявив гніздо омелюха, в якому лежало шестеро яєць. Це була найкраща знахідка за всю експедицію. Яєчка було відкладені в різний час, через холодні ночі мати висиджувала їх одночасно.

Ми заночували біля устя Солт-Рівер, і наступного дня прибули у Форт-Сміт, провівши в дорозі п'ять днів, так і не побачивши бізонів, хоча навкруги було багато слідів лосів та ведмедів.

Тут наш провідник розпрощався з нами, втік додому й прибудний собачка.

БЕЗК'Я ТА ПІГУЛКИ

Під час останньої мандрівки я надав допомогу двом товаришам, які легко нездужали. П'єр Білка це запримітив. Зранку до мене в намет пришкандибав, спираючись на ціпок, індіанець, глибокий старий, котрий щось хрипко сказав своєю говіркою. З неточного перекладу Біллі я довідався, що в старого болить голова, ломить плече, якась недуга засіла всередині, судомить руки-ноги, а раз так, то ні тобі полювання, ні риболовлі, їжа в горлянку не лізе, сон не йде. Старий просив вилікувати його від немочі. Я уявлення не мав про те, що за неміч здолала старого, але не виказав цього.

— Звичайно, вилікую, — заявив я з апломбом досвідченого лікаря, — приймеш пігулки й до ранку почуватимешся краще.

У мене були з собою пігулки ревеню, які мали сильну дію і які слід було приймати по одній. Про всяк випадок я дав йому дві. Старий відразу проковтнув обидві та запив водою.

Індіанцям подобаються пігулки — їх легко проковтнути й результат досягається швидко. Словом, переваги видно навіч.

Старий побрів до свого вігвама. За кілька годин він повернувся ще більше згорблений і тремтливий. Сльозаві очі почервоніли, немов чумні плями, на попелясто-коричневому обличчі, немов сліди вулканічного виверження на тлі застиглої лави. Він попросив Біллі сказати «окімау», тобто мені («окімау» їхньою мовою значить «начальник»), що пігулки не допомогли — надто слабенькі.

— Ну добре, — сказав я, — вже цього разу він відчує їхню дію.

Із цими словами я простяг старому три пігулки й чашку гарячого чаю. Всі індіанці люблять чай, він на них дуже добре впливає. Підбадьорений старий розговорився. Тепер він вимовляв слова виразніше, і Біллі, який так-сяк розумів мову чіпева, раптом захвилювався:

— Боюся, я дав маху. Безк'я каже, що пігулки надто сильні й просить що-небудь, аби зупинити пронос.

Господи, оце досада, подумав я, що ж тепер робити? І пригадав прислів'я, котре ходить на Заході: «Не знаєш, що робити, — не роби нічого».

— Безк'я нехай іде додому та лягає спати, а завтра прийде знову, — звелів я.

Індіанець побрів до свого вігваму. Решту дня та всю ніч на душі в мене було неспокійно, а вранці я з нетерпінням очікував приходу старого. Але він не прийшов, і я зовсім знітився. Слід було якось переконатися, що лікування не зашкодило йому. Для цього я мусив побачити хворого, але професійна етика забороняла виказувати своє занепокоєння непроханим візитом.

Томливо тягся день. Безк'я не з'являвся. Ближче до вечора я пішов до крамниці Компанії, бо саме такий знайшов привід, аби пройти повз вігвам Безк'ї. З жахом побачив я біля нього кількох жінок, із головою вкритих шалями. Вони тихо перешіптувалися. Одна з них показала на мене пальцем, усі повернулися в мій бік і знову зашепотілись. Боже милостивий, я вбив старого, майнула думка, але зайти у вігвам я так і не наважився.

Уночі я не стулив повік. Вранці вже збирався послати Віллі довідатися, що трапилось, як раптом з'явився сам Безк'ю — на милицях, коліна тремтять, обличчя попелясто-сіре — та сказав Біллі, який цього разу не помилився в перекладі, що доктор дав йому чудові ліки, і він просить такі самі пігулки для своєї дружини!

ФОРТ-СМІТ І МІСЦЕВА КОРОЛЕВА

Під час подорожі річкою я кілька разів чув про дивну жінку, особу зарозумілу та чванливу, котра невідомо звідки набралася такої пихи, що придбала два горщики — в одному заварює чай, у другому варить каву.

Така неймовірна помпезність викликала цілком природно, глузи її оточення. Мені сказали, що я неодмінно побачу цю задаваку у Форт-Сміт.

У кожному з північних фортів на мене чекало щось цікаве, адже я прочитав усі книги про подорожі на Північ і сам півжиття мріяв здійснити таку подорож.

Мало хто з людей, котрі живуть на Півночі, розуміє, наскільки цікаві їхні спостереження. Їм здається, що варте уваги лише щось дуже далеке від повсякденного життя. Просто вражає, до чого часом людина відірвана від навколишнього середовища.

Одного разу я зустрів білого поселенця, котрий прожив 16 років на півночі Онтарію. Щороку лисиці крали в нього курчат, а він жодного разу в житті не бачив лисиці!

Інші мешкали в краю, де водилися вовки, чули їхнє виття, але за 20 років навіч не бачили живого вовка!

А зовсім недавно я познайомився з мандрівниками, які багато років підряд приїздили влітку в гори Адірондак — справжнє царство кабанів — і не бачили жодного. Коли принесли вбитого кабана до них у табір, вони не знали, що це за звір!

Тому я нітрохи не здивувався, що службовці Компанії Гудзонової затоки, які жили у Форт-Сміт, де по всій околиці водилися лосі у чималій кількості, де вбивали не менше сотні лосів за рік, де все життя люди харчувалися м'ясом лосів, уявлення не мали, який вигляд має живий лось. Таких людей можна порівняти лише з мешканцем Нью-Йорка, який ніколи не бачив безпритульного кота.

Здавалося б, з чого ще можна дивуватися! І все-таки я був вражений неучтвом, із яким зіштовхнувся зовсім недавно. Ведмежа

ягода — мучниця — килимами встеляє ліс на околицях форту. Строкатий килим дивовижно гарного яскраво-зеленого листя та багряно-червоних ягід вкриває чверть усієї поверхні ґрунту в сухих лісах. Ягодами харчуються й птахи, й звірі, у тому числі лисиці, куниці та койоти.

Мучниця — найщедріший дарунок північного лісу. Поруч із фортом цілі плантації цієї ягоди, та коли я приніс із лісу стеблинку мучниці з листочками й плодами, службовці Компанії здивувалися:

— Де ви її знайшли? Напевно, це дуже рідкісна рослина! У наших краях вона не зустрічається.

Щось схоже я почув і про фебу^[8]:

— У наших краях феби не водяться.

А гнізда феби трапляються через кожні чверть милі!

Оскільки я надовго застряг у Форт-Сміт, моя медична практика значно розширилася. Одного разу вранці до мене з'явився вождь П'єр Білка та попросив надати допомогу хворій жінці в його вігвам. Я вирішив, що хвора жінка — чудовий привід, аби покласти край моїй дилетантській лікарській діяльності. Але вождь мене й слухати не хотів:

— Il faut venir, elle est bien malade (фр. — Треба йти. Вона дуже хвора).

Я піддався на умовляння, взяв свою сумку з ліками та пішов за ним.

Біля вігвама вождя бігала добра дюжина їздових собак — дуже коштовних тварин узимку й зовсім марних і тому злих і голодних пустобрехів (гавкають марно, без угаву) влітку. Відштовхнеш їх стусаном убік — заслужиш повагу, а пожалієш — вкусять. До нас вони перейнялися глибокою повагою.

Я ввійшов у вігвам і побачив біля вогню двох індіанок, які шили мокасини. Одна була стара та страшна, як смертний гріх, друга — молода, смаглява й гарна, мов лань. Я з подивом переводив погляд з однієї на другу:

— La quelle est la malade? (фр. — Хто хвора?)

І тоді красуня відповіла найчистішою англійською:

— Французька тут ні до чого. Я говорю англійською мовою.

Серед місцевих жителів ходить французька, але деякі, що володіють англійською мовою, дуже пишаються своїми знаннями, за

нагоди демонструючи їх.

— Ви хворі? — запитав я.

— Вождь так вважає, — покvapливо відповіла вона й важко задихала.

— Коли це почалося?

— Що?

Замість відповіді я постукав себе по грудях.

— Ах, кашель... Мабуть, з весни.

— А торік навесні ви теж кашляли?

— Так, — забарившись, відповіла вона. — Але мене не кашель турбує.

— Чоловік до вас добре ставиться?

— Іноді.

— Ваш чоловік — вождь?

— Ні, я їхня сусідка.

Бідолашна знову зайшлася кашлем.

— Дати вам щось, щоб заспокоїти кашель? — запитав я.

— Ні, в мене болить не тіло, а душа.

— І ви хотіли б полегшити душу й розповісти мені про своє горе?

— Так, я втратила своїх діточок.

— Коли?

— Два роки тому. Вони були ще маленькі й умерли одне за одним. Я часто залишаюся сама, чоловік постійно в роз'їздах. Ми живемо поруч із вождем. Його собаки здіймають гавкіт через кожну дурницю, ось я й лежу без сну щоночі, все думаю про своїх діточок. Але найважче не це.

— А що ж?

Жінка похитнулася, потім випалила:

— Лихі жіночі язики. Ви навіть не уявляєте, яке це проклятуще місце. Схоже, тутешнім жінкам і робити нема чого — цілими днями перемивають кісточки сусідам. Ось і зараз я з вами розмовляю, а в них уже готова чергова плітка. Іду до крамниці по чай — інша. Голову повернеш — і то судять. І все передають чоловікові, щоб посварити нас, розпускають брехливі чутки — удень і вночі, щодня. А у ваших краях жінки поводяться інакше?

— Так, — із почуттям промовив я, — у нас жінка, що розпускає чутки на шкоду іншій, вважається підступною і лихою.

— Я так і думала, — зітхнула красуня, — як би я хотіла поїхати туди й жити спокійно.

Вона знову взялася до роботи й лише зрідка обмінювалася репліками на чіпева з вождем і його дружиною.

Тим часом до вігваму ввійшла ще одна жінка, одягнена майже як біла. Вона не опустила очі долу перед незнайомим чоловіком, як прийнято в індіанок, а дивилася мені просто в обличчя.

— Bon jour, madame! (фр. — Здрастуйте, мадам!)

— Я говорю аглицькою, — з гідністю відповіла вона.

І тут тільки до мене дійшло, що переді мною — місцева королева. Вона перемовилась зі мною зо двома фразами й похвалилася:

— У мене вдома є на що подивитися.

— А де ваш вігвам?

— Вігвам?! — обурилася вона. — У мене нема вігвама! Я знаю, як живуть індіанці, знаю, як живуть метиси, знаю, як живуть білі. Я живу в будинку, як біла, і двері в мене пофарбовані в блакитний колір.

Я побував у неї вдома — у маленькій хатині з колод. Двері дійсно були блакитні — єдина кольорова пляма в околиці. У хатині була тільки одна кімната; у далекому кінці її розташовувалося вогнище, обмазане глиною, по кутках — купи ганчір'я, посередині — стіл із горщиками, поруч стілець. На стінах розвішані широкі лижі, рибальські снасті, в'язки сушеної риби з сильним запахом, фотографія, вирізана з журналу, і музичний годинник, який із дратівною сталістю видзвонював перші такти мелодії англійського національного гімну «Боже, бережи короля». Бруд був скрізь.

— Бачили? Я просто як біла, — з гордістю мовила смаглява королева. — Ношу черевики (вона швидко прикрила босі ноги пеленою спідниці) і корсети — ондечки, на стіні висять.

Вона тицьнула пальцем у той бік, де на стіні разом із в'язками сушеної риби висіли предмети жіночого туалету — не просто черевики й корсети, а розкішні «човники» на високих підборах та французькі корсети. Пізніше я довідався, як вона їх носить.

Королева ходить до крамниці Компанії Гудзонової затоки через пустир — тутешній променад, бульвар. Вона втискає широкі стопи в тісні «човники». Глибоко вдихає і натягає *поверх* сукні немислимо вузький корсет. Долаючи муки, шкутильгає пустирем із гордим усвідомленням того, що увесь світ не зводить із неї очей. У крамниці

вона розшнуровує корсет, відхекується, робить покупки, знову прирікає себе на тортури — триумфальний шлях через пустир.

Про все це я довідався згодом. А поки сидів у неї в гостях, і королева наводила нові й нові докази своєї цивілізованості.

— Та я й у розмові як біла. Дочку кличу «люба».

Обернувшись до товстої темношкірої дівчинки, яка дрімала біля вогню, королева мовила, манірно розтягуючи слова:

— Люба-а-а, принеси цебро ва-а-ди.

Але «люба», незвична до такого спілкування, і далі сиділа з байдужим виглядом біля вогню, навіть бровою не повела.

Нарешті з'ясувалося, що місцева знаменитість вирішила звернутися до мене по лікарську допомогу.

— Я вся на нервовому ґрунті, — пояснила королева. — Тут галас, метушня в цьому селі. Я вся, вся стомилася. Я мріяла б перебратися звідси в яке-небудь тихе містечко, мені потрібен спокій.

Крім сільського цвинтаря, складно уявити собі місце тихіше за Форт-Сміт!

І мені залишилося тільки з багатозначним виглядом запропонувати королеві пігулку та запевнити її, що незабаром вона почуватиметься значно краще, а по тому зачинити за собою блакитні двері.

Вождь розповів, як багато хворих потребує моєї допомоги, як страждають тут люди.

Складалося враження, що мало хто з індіанців може похвалитися чудовим здоров'ям.

Незважаючи на здоровий, лісовий спосіб життя, у цих вігвамах більше хворих, ніж у звичайному селі, де живуть білі.

Причина — хвороби, занесені сюди європейцями.

Я спостерігав незліченні випадки невиліковних, спустошливих хвороб, занесених у ці краї білими. Серце розривається, коли бачиш стільки горя й неспроможний допомогти, подарувати людям хоч промінчик надії. Я почувався вбивцею, змушений повторювати кожному хворому на гангрену:

— На жаль, нічим не можу допомогти.

Мене глибоко вразили слова вождя після спільного відвідування хворих:

— Ти бачиш, які ми нещасні, які вбогі та хворі. Ми уклали угоду з твоїм урядом, і я просив прислати лікаря — а вони прислали тільки

місіонерів.

ЗАЙЦІ ТА РИСІ

Чисельність усіх диких тварин коливається, і заєць-біляк не виняток. Зайці розселяються на величезній території, де умови сприятливі, і з якоїсь причини самки стають надзвичайно плідними. За сезон вони дають замість одного два або три приплоди. І приносять не по двоє-троє дитинчат, а по 8-10 одночасно. Вид розмножується так, що хижакі вже не в змозі це стримувати, і за 7–8 років його чисельність зростає до мільйонів. У такі періоди зайці сидять у кожному лісочку. Їх можна побачити через кожні 8-10 кроків.

У цей час мисливцеві нічого не варто підстрелити сто-двісті зайців за день, всі хижі звірі й птахи наїдаються зайців до несхочу. А чисельність довговухих дедалі росте. Нарешті вона досягає таких розмірів, що загрожує існуванню самого виду — не вистачає їжі та отруєється ґрунт. І тоді на сцену виступає нова дійова особа — мор. Хоча це не одна хвороба, а безліч різних епізоотій. За кілька тижнів біляки вимирають.

Коли на зайців нападає мор, хижакам доводиться кепсько. Мільйони біляків були для них щедрою поживою, і хижі тварини відповідно бурхливо розмножувалися.

Найбільше з хижаків страждає канадська рись. Вона харчується зайцями, вистежує зайців, думає лише про зайців, і її м'ясо стає на смак як заяче.

Рись розмножується, коли зайців багато, і гине від голоду, коли зайці вимирають. Один ірландець зауважив: рись — це заєць, який набрався хоробрості.

Ми шукали зайців ціле літо. Запитували в місцевих жителів. Бачили сліди торішньої мільйонної популяції — безліч молодих дерев були обгризені на рівні снігового покриву, земля в лісах суцільно засіяна кругляшками (заячим калом), але так і не зустріли жодного косоокого.

Рись — величезний кіт, завважки від 25 до — зрідка -40 футів. На відміну від звичайного кота, рись не боїться води, але й не почувається у воді як удома. Якщо чекати в засідці на рись, котра підпливає до

берега, і навіть вона зачує небезпеку, то виходить із води, на суші приймає бій і, як правило, гине.

Споконвічна ворожнеча котів і собак збереглася й на Півночі. Рись — смертельний ворог лисиць. Коли сніг м'який і поблизу нема легшої здобичі, рись переслідує лисицю. Широкі лапи рисі — чудові снігоступи, вони дозволяють їй порівняно легко йти лисячим слідом. Спочатку лисиця випереджає ворога, але з кожним стрибком дедалі глибше провалюється в сніг. За 5–6 миль лисиця виснажується, а рись і далі завзято йде по сліду та зрештою наздоганяє свою жертву.

Шотландець Андерсон розповів мені таку історію. Наприкінці березня індіанець на ймення Аміль убив оленя карибу. За його відсутності до місця полювання навідалася рись, почастивалася олениною і заснула. Незабаром прийшла сріблясто-чорна лисиця. Рись підхопилася та вбила її. Аміль у результаті забрав убиту лисицю та отримав за її шкіру великі гроші.

Андерсон повідав мені ще одну історію. Тут супротивники немовби помінялися ролями.

Напровесні індіанець, який жив на рівнині у верхів'ї ріки Гатіно, промишляв бобра. Біля бобрової загати він запримітив рись. Та притулилася до колоди й вичікувала, коли бобер вирине з ополонки. Індіанець теж зачаївся. Нарешті бобер обережно виліз на лід і подався до найближчого вербового куща. Рись стрибнула на нього, але бобер відразу пірнув в іншу ополонку й затяг під лід хижачку. Індіанець приніс тичку з гаком і витяг рись, яка втонула.

Пізніше мені довелося почути ще одну історію про полювання рисі. Місцевий житель удвох із індіанцем на ймення Тенахоо (Людський Зуб) добував карибу біля річки. Вони помітили рись, яка скрадалася за оленями. Ті теж її зачули, але не встигли врятуватися. Рись заскочила просто на шию молодому оленеві. Він пробіг кілька кроків зі страшною вершницею на спині та звалився мертвий. Отут приспіли мисливці й велика кішка втекла. Рана в оленя була невелика, крові витекло небагато — ймовірно, рись зламала йому хребет. Індіанець сказав, що рись убиває оленя одним ударом дужої лапи. Інші мисливці стверджували, що рись за слушної нагоди здатна здобути навіть лося.

На півдні Канади, де рись рідкість, вона уявляється людям жахливим звіром — дужим, лютим, кровожерливим. На півночі ж, де вона дуже розплодилася й стала головним промисловим звіром, рись

не тримає людей у страху. Вона не нападає на людину. Рись іде по сліду за людиною лише з цікавості.

Вона спритно втікає від переслідувачів у лісі, але повільно біжить по рівнині, і гарний бігун може легко її наздогнати.

МІНЛИВІСТЬ ДОЛІ В ЖИТТІ ДИКИХ ТВАРИН

Під час подорожі нас дуже здивувала нечисленність деяких видів тварин і постійні розмови місцевих жителів про те, що кілька років тому цих тварин було в багато разів більше.

Траплялося й навпаки, але рідко.

Приміром, за тиждень, проведений у Форт-Сміт, Пребл щоночі ставив 50 мишоловок, а спіймав за весь час лише одну землерийку та одну полівку. Чотири роки тому він ловив на тім же місці 30–40 полівок за ніч.

Три роки тому теплого ясного вечора можна було спостерігати до сотні ондатр. Тепер же — за півроку! — я й дюжини не нарахував, хоча вів спостереження регулярно.

Зникла й червона білка. Але найбільше вражає, звичайно, цілковите зникнення зайців, котрі кишіли тут за три роки до цього.

Варто було простежити, чи стосується це всіх ссавців. Очевидно, ні. Тому що оленячі миші, рисі, бобри й карибу водилися в достатній кількості. І все-таки нинішній рік не був роком-максимумом для цих видів. Спостереження показали, що торік тварин було набагато більше.

Ведеться лише один постійний статистичний облік, за яким можна отримати уявлення про кількість тих чи інших звірів — облік торгівлі хутряним крамом.

Збереглися дані за 200 років, і якщо почати з того моменту, коли скупники хутра поширилися по всьому континенті, ці відомості — єдино правильний критерій, за яким можна судити про численність того чи іншого виду. Адже на звірів полюють по всій країні, хутра продаються головним чином через Компанію Гудзонової затоки, тому з їхніх даних можна робити висновки про *відносний* підйом або спад чисельності того чи іншого виду диких тварин.

Переглядаючи звіти Компанії за 85 років (я беру за точку відліку 1821 рік — коли Компанія потіснила сильних конкурентів), насамперед я відобразив ці дані графічно і відразу з'ясував цікаві факти.

Лінія, що відбиває графічно промисел заячих шкірок, цілком збігається з такими ж лініями в рисей, куниць, скунсів і лисиць.

Коливання в промислі ондатри пояснюються підвищенням і зниженням рівня води в річках, яке на Північному Заході відбувається циклічно.

Лінія промислу вовків не відбиває взаємозв'язку з іншими видами тварин й існує ніби сама по собі. Знищення величезної кількості вовків з 1840 по 1870 рік пояснюється, імовірно, застосуванням стрихніну, що з'явився тут уперше саме в цей період.

Лінії ведмедя, борсука й росомахи — досить плавні. Те саме можна сказати й про снота.

Із усього сказаного можемо зробити такі висновки:

1. Кожен вид досягає піку своєї чисельності, максимуму, приблизно раз на 10 років.

2. У різних видів періоди не обов'язково збігаються.

3. Пояснюючи коливання, варто шукати не причину росту числа тварин (тому що ріст — явище нормальне), а руйнівну силу, яка поклала край зростанню.

У трьох різних групах ця руйнівна сила різна.

ПЕРША ГРУПА. У цій групі кількість їжі й число ворогів майже не змінюються. Із тварин цієї групи ми вели спостереження за ондатрою і бобром, причому більш типова ондатра. Для неї згубний раптовий різкий підйом води після утворення криги — у цьому випадку всі ондатри тонуть. Не краща й сильна холоднеча після посушливого літа й осені, коли водойми промерзають до дна. У таку пору ондатри або вмирають із голоду, або переселяються взимку в інші місця. Під час цього вимушеного переселення вони часто стають здобиччю ворогів.

ДРУГА ГРУПА. Тут популяція росте доти, поки епідемія (епізоотія) не знищить тварин, які розплодилися надміру. Заєць-біляк — єдиний, напевно, наочний приклад, але є підстави гадати; щось подібне відбувалося й із бобрами. Я не маю точних даних про мишей і лемінгів, але думаю, що й вони підвладні такій самій мінливості долі.

ТРЕТЯ ГРУПА. Це хижакі, чиє існування залежить від зайців, насамперед рись і лисиця, не враховуючи дрібніших хижаків. У деяких випадках, наприклад з тією ж таки куницею, надлишкове харчування, по суті, такий само несприятливий фактор для розмноження виду, як і

недостатнє харчування. Пік, рік-максимум, для куниць збігається з середнім роком для зайців.

І все-таки мінливість долі в зайців просто феноменальна. При зростанні популяції вони дають два-три приплоди на рік (і в кожному по 8-10 зайченят), а при зниженні — один приплід із двох-трьох дитинчат. Що обумовлює таку закономірність — приплив фізичних сил чи невивчені магнітні або сонячні цикли, — не відомо.

ПОЇЗДКА НА ПЕЛІКАНІВ ОСТРІВ

Ми ще й досі сиділи у Форт-Сміт через перешкоди, які чинили нам наші індіанські друзі й, щоб не гаяти часу, вирішили досліджувати Пеліканів острів.

У більшості людей слово «пелікан» асоціюється з тропіками, але орнітологам давно відомо, що великий білий пелікан розселився в Америці до Північного Полярного кола.

Північна колонія пеліканів розташувалася на острівці Великого Невільницького озера. Найбільша колонія мешкає на великому острові, оточеному порогами, вище форту. Тут, немовби в кам'яній цитаделі, навколо якої реве та піниться вода, пелікани захищені від усіх ворогів, які бігають по землі. Їм загрожують лише хижі птахи, але їхній напад пелікани в змозі відбити.

22 червня ми втрюх — Пребл, Біллі та я — завантажили пірогу на візок та подалися вивчати острів пеліканів.

Проїхали шість миль суходолом та спустили човен на воду вище волоку. Підійти до острова дуже складно. Треба причалити точно в певному місці, вище за течією річки, де вода відносно спокійна, бо за двадцять футів із кожного боку острова потоки води з шаленою швидкістю ринуть до водоспаду.

На щастя, Біллі — річковий лоцман, і ми пристали до берега благополучно.

Сніговими заметами в лісі здавалися пелікани, які сиділи на гніздах. Не встигли ми ступити на берег, як птахи злетіли в небо чудовою зграєю, розтяглися широким фронтом. Я нарахував приблизно 120 пеліканів.

Ми вийшли з піроги й побачили на землі між дерев безліч гнізд. Дві самки, які залишалися, кинулися геть із лісу й злетіли. Ми виявили 77 гнізд. У гніздах було 163 яйця. Майже в кожному по двоє, лише в п'яти — по троє, а в чотирьох — по одному. У лісі ми знайшли пару шкарлупок. Можливо, яйця випили чайки або ворони.

Майже із усіх яєць повинні були от-от вилупитися пташенята. Одне вже пробило дзьобом шкарлупу й хрипко скрикувало.

На острові ми зробили десяток знімків. Потім я за допомогою особливого пристрою сфотографував зграю пеліканів у небі, і ми пішли на іншу частину острова, щоб підкріпитися. Пелікани покружляли над островом і кудись зникли. Я подумав, що вони спустилися й сіли на гнізда, але за годину навідався в лісочок і не побачив там жодного пелікана. Дві ворони піднялися в повітря — пеліканів же й сліду не було. Вони полетіли й залишили своє потомство боротися за існування — або замерзати. Мені не хочеться говорити більше про цього святенника-пелікана як про символ відданості та вірності. Та його осоромить будь-який горобчик!

На острові ми бачили зграйку білокрилих клестів і чули пісню співочої вівсянки. На землі валялася безліч шишок канадської ялини. Насіння було неторкнуте. Виходить, червона білка^[9] на острові не водилася.

Ми без пригод відчалили, пройшли між двох бурхливих потоків та уникли небезпеки.

ТРЕТЄ ПОЛЮВАННЯ НА БІЗОНІВ

Індіанці схильні до частих змін настрою, і хоч би яким розумним здавалося ваше речення, вони зважують його дуже довго. І ми були щасливі, коли 4 липня змогли нарешті виїхати з Форт-Сміт із молодим провідником Франсуа Безк'я, сином мого старого пацієнта. Провідник був чистокровним індіанцем племені чіпева й не знав інших мов, так що Біллі довелося стати перекладачем.

Провідника рекомендували як *доброго хлопця та мисливця на лосів*. «Добрий хлопець» — значить гарний, сумлінний працівник і вміль човняр. За вдачею він може бути запеклим негідником, за яким шибениця плаче. Це жодним чином не впливає на репутацію «доброго хлопця». Але наш «добрий хлопець» був, до того ж, і мисливцем на лосів, а в ці слова вкладено глибокий зміст.

Мистецьке вистежування і полювання на обережного лося вершина мисливської майстерності. Вважається, що в полюванні на лося найбільш вправні індіанці племені крі, але їм не поступаються й багато індіанців чіпева.

У такому полюванні треба бути неперевершеним майстром вистежування звіра, чудовим стрільцем, мати невтомні ноги та легені, знати звички тварини. Слід постійно стежити, куди дме вітер, адже в мисливця не залишається шансу на успіх, якщо лось його зачує. Це дуже важливий, тричі святий принцип.

Якось один мисливець пішов на сповідь. Минув рік з останнього «очищення», але індіанець — о, свята наївність! не міг пригадати за собою жодного гріха. Священик наполягав, і мисливець зізнався: так, він зробив один страшний гріх. Минулої осені під час полювання він підійшов до лісочка, де був лось, із навітряної сторони, хоч і знав, що лось міг його зачути — надто вже багристо було з підвітряної. Так і випустив лося. От уже воістину пляма на мисливській репутації!

Можна бути гарним мисливцем, умілим звіроловом, знати ліс як свої п'ять пальців і все-таки терпіти невдачі, полюючи на лося. У

Форт-Сміт живуть понад тридцять мисливців — із них лише *трьох* володіють мистецтвом полювання на лося. «Мисливець на лося» тут як звання оксфордського магістра, тому ми зраділи, коли довідались, що молодий Безк'я — і гарний провідник, і добрий хлопець, та ще й до всього мисливець на лося.

Ми вирушили в дорогу на двох човнах. Безк'я і майор Джарвіс — у маленькому, а Селіг, Біллі, Пребл і я — у великому. Заздалегідь умовилися, що поліціанти доберуться до Форт-Резольюшен на пароплаві Компанії Гудзонової затоки.

4 липня почалися звичайні для цього часу заливні дощі. Одного разу дощ лив як із цебра, і ми сховалися від нього в селі Солт-Рівер. Мене дуже потішило сміття, розкидане біля тимчасово покинутих жител. Стоянки печерної людини — головне джерело наших знань про людей глибокої давнини. Майбутній етнолог розкопає сміттєві поклади Солт-Рівер і побачить у розкопках ті самі черепи, кості, щелепи, зуби впереміш із венеційським бісером для вишивання мокасин, мідними патронами з Нової Англії, побитими дзеркалами з Франції, мідними кільцями, шпильками, олив'яними ложками, шматками дроту й скалками грамофонних платівок. Цікаво, на що придадуться йому останні?

За вісім миль від села Солт-Рівер ми заночували, а вранці о десятій були вже біля волоку Баффало. П'ять миль волоку ми здолали лише до сьомої вечора.

Про це легко писати, але невтаємничений і не уявляє, як надсаджуються вантажники на волоку. Якщо ви клерк, зваліть на плечі ящик завважки 20–30 фунтів, а якщо фермер — вдвічі збільшіть вагу та пройдіть із нею півмилі гарною дорогою ясного прохолодного дня. Може, я помиляюсь, але за чверть милі у вас ломитиме все тіло, а за кілька ярдів до мети відчуєте смертні муки.

А тепер уявіть, що кожен із цих вантажників тяг по 150–200 фунтів незручного для перенесення вантажу — і не півмили, а кілька миль, не гарною дорогою, а кам'янистим бездоріжжям під гору, потім болотами й чагарниками — одним словом, такою місцевістю, де насилу пройдеш і без вантажу, і не ясного прохолодного дня, а під дощем, вдихаючи задушливі випари боліт, у той час як міради комарів впинаються в обличчя й руки.

Я ніколи не бачив, щоб люди так насаджувалися — добрий господар і коня легше навантажить. І люди виконували цю каторжну роботу, не нарікаючи на долю — і білі, й метиси, й індіанці. Вона стала частиною їхнього повсякденного життя. Працьовитість — сама по собі гарантія майбутнього для червоношкірих мешканців країни, коли полювання їх уже не прогодує.

Наступного дня ми пливли по річці Літл-Баффало, найкрасивішій річці у світі, якщо не враховувати її притоки Ньярлінга. Комусь здається, що я перебільшую, але за роки, що минули звідтоді, я мав можливість перевірити свої враження — за цей час я бачив тисячу інших рік, включаючи Темзу, Сену, Тібр і Рейн.

Недосліджена річка Літл-Баффало плине сотні миль. Кришталево чиста й повновода, тече спокійно та неквапливо. Казково гарні береги поросли незайманими лісами ніжно-зеленої канадської ялини. Височенні ялини перемежуються на відкритих місцях із густими заростями червоної атабаської шипшини. Таку річку більшість аматорів природи, які подорожують водою і сушею, вважали б ідеальною, а всю її красу — вершиною досконалості.

Наші серця підкорило не тільки буйне цвітіння та кришталева вода. Скрізь по берегах, біля кожного повороту ми бачили багато ведмедів і бобрів, бачили сліди лосів і безліч пернатих.

Тут була батьківщина птахів, які взимку гостюють у нас на півдні. Тут ми вперше почули їхні чарівні пісні й зрозуміли, що в далекому Онтаріо або Нью-Джерсі чулися лише окремі нотки, коли крізь зимові хмари пробивалися сонячні промінчики.

Зустріли ми й старих знайомих — золотого дятла, зимородка, мухоловок вільхову та крихітку, дрозда-робіна й пугача. У їхньому звичному хорі звучали голоси — що було нам за дивину — вівсянки Лінкольна, бекаса, омелюха. ^[10]

Ніде я не бачив такої незліченної кількості пугачів і не уявляв, що тут водиться так багато бобрів і ведмедів. Ніколи раніше мене так не тішили погуки журавлів, плюскотіння качок у воді, гомін чайок і жовтоногих улів.

Ми йшли на веслах зі швидкістю три з половиною милі за годину, і велична річка допомагала нам, додаючи ще одну милю — швидкість своєї течії. З кожним поворотом перед нами розгорталися живі картини пташиного й лісового життя.

Я не знаю місця на землі з таким свіжим підбадьорливим повітрям, терпким, ніжним вітерцем. Тільки високо в горах розлито схожий цілющий животворний дух. Смарагдові ліси та чудові річкові плеса — все красномовніше за слова свідчить про дивний райський куточок. Усе, що псує його, — чужорідне.

На жаль, я милувався цією красою, обмотаний із голови до ніг, мов пасічник, який копирсається у вулику. А тому пташиний спів звучав приглушено, густий задушливий накомарник, без якого тут не обійтися, затьмарював прекрасні краєвиди.

Мільярд доларів був би найскромнішою винагородою тому, хто придумає, як врятувати цей рай земний від комарів — прокляття тутешніх місць.

ХЛІБ ЩОДЕННИЙ

Уперше ми зібралися всі разом і могли на дозвіллі розпитати нашого провідника про майбутню подорож, обговорити її в деталях. Але капрал Селіг, наш інтендант, отруїв нам усю радість звісткою про те, що харчів залишилося на два дні.

У мертвій тиші, яка запала вслід за цим ударом грому серед ясного неба, кожен гарячково міркував, що робити. Потім посипалися градом запитання, і стало зрозуміло: кепсько, коли не можеш до пуття порозумітися з провідником.

Виявляється, наше запитання — на скільки днів брати продовольства, щоб дістатися до пасовиськ бізонів, — провідник зрозумів інакше: скільки днів плисти до пасовиськ бізонів. Він відповів: п'ять. П'ять днів в один кінець. І скільки побажаєте, пробудете на місці. Ми перебували за два дні шляху від своєї мети. Що було робити? Мерщій повернутися у Форт-Сміт чи продовжити подорож у надії на успіх? Всі учасники висловилися за те, щоб скоротити раціон удвічі й плисти вперед.

Апетит у всіх був чудовий і перехід на половинний раціон став тяжким випробуванням. У порожніх шлунках бурчало від голоду. Щойно ми стали табором, Пребл зник, але незабаром з'явився з великою шести-фунтовою щукою, котру кинув мовчки до ніг кухаря.

Вона дуже стала в пригоді, зовсім як у книгах і п'єсах. Виявляється, Пребл завжди брав із собою блешню. Цього разу він подався до виру біля злиття двох річок, де, на його думку, гарно клювало. Закинув блешню і вже з першого разу спіймав велику щуку. Трохи згодом трапилися ще три менші, однак надалі не клювало.

Того вечора ми влаштували розкішний бенкет, всі нарешті наїлися досхочу, в основному рибою.

Наступного ранку ми просунулися ще на чотири з половиною милі, наблизились до устя Ньярлінг-Тессі (Підземної Річки), західної притоки Літл-Баффало. До цієї річки ми й прагнули — вона була водним шляхом до бізонячих пасовиськ.

Ньярлінг-Тессі — Літл-Баффало в мініатюрі, тільки течія в неї швидша. За дві милі ми підійшли до порогу та успішно сплавилися. За

п'ять миль виявилися перед величезним завалом із плавцю. Імовірно, річка вже біля джерел долає кілька таких завалів, звідси і її назва— Підземна Річка.

Неподалік від завалу був легко прохідний волок. У ці дикі краї заходять лише індіанці під час зимового полювання, і я був вражений, коли побачив глибокі відбитки чобіт білої людини. Сліди були тижневі, а я так і не дізнався, кому належали вони. На березі неподалік на весь голос верещали дві червоні білки, які згори вгледіли рись.

Обід наш складався із решток щуки.

До вечора Безк'я примітив на луці двох журавлів, прицілився та вбив їх одним пострілом за сто кроків. І все-таки дичини було недостатньо для п'яти чоловіків на тиждень, тож ми звернулися до нашого мисливця на лосів.

— Добуду лося, — пообіцяв Безк'я.

Провідник вирушив на маленькому човні з Біллі. Ми домовилися плисти за ними. За сім миль вище завалу річка утворила два рукави — південний і західний. Знак, залишений провідником, спрямовував нас у південний рукав.

Трохи згодом ми побачили його човен на березі й зрозуміли, що наш провідник — на шляху до здобичі.

Як зігрівала нас надія, що Безк'я — справжній мисливець на лосів! Ми залишили свій знак і пропливли ще одинадцять миль проти течії.

О десятій вечора з'явилися мисливці — голіруч. Вони знайшли свіжий лосиний слід; схоже, бідолашному лосеві дошкуляли комарі, бо з'ясувалося, що тварина дуже швидко йшла проти вітру. Мисливці переслідували лося весь день, але так і не наздогнали. Потім вони помітили бобра, але й він залишив їх ні з чим.

Халепа була неабияка. Всіх наших запасів вистачило б на один добрий сніданок для всієї компанії. Відтепер ми, відірвані від світу, жили самою лишень надією на вдале полювання, але що не день просувалися далі.

Вранці 9 липня на частку кожного припало по склянці кави, скибочці хліба, завбільшки як дамський пальчик, і тонкої скибочку бекону. Дотепер я не їв бекону, хоча він був одним із головних продуктів харчування та подавався до столу тричі на день. Зате нині — о, зіпсована людська натура! — я дуже полюбив його. Він став для

мене найкращою їжею, дарованою Творцем людині. Заради бекону я був готовий відмовитися від чого завгодно.

І ось ми поділили останній шматок. Я розрізав свою скибочку на дві частини, з насолодою з'їв половину, а другу крадькома загорнув у папірець і поклав у кишеньку для годинника. Ще настане час, думав я, коли вся компанія з радістю розділить його. Але трапалося так, що він не дістався нікому. За п'ять днів ми зустріли собаку, який вмирав з голоду. У нього був такий нещасний вигляд, що бекон, який лежав у мене в кишеньці біля серця, немовби якимись чарами перенісся до нього.

Ми зустрілися віч-на-віч із перспективою справжнього голоду — на полюванні нам не щастило, запаси їстівного скінчилися. Проте ніхто не панікував і не повертав назад. Ми вирішили подивитися пасовиська бізонів у Баффало, і ми їх побачимо.

Вранці ми підстрелили сім маленьких чирків, так що вбогий сніданок було забезпечено. Але крихітний шматочок дичини без гарніру та хліба тільки роздражнив апетит. На думці й на язиці у всіх було одне, і ми віддавалися невтішним спогадам про чудові обіди та всілякі страви, якими нас колись пригощали. Селіг мріяв про ресторанну вирізку з кухлем пінявого пива. Джарвіс заявив, що його нинішнє уявлення про рай — смажена індичка з шампанським, а я згадав домашні сніданки в Нью-Йорку. Віллі сказав, що з радістю з'їв би великий прісний корж — увесь, до останньої крихти. Пребл промовчав.

БЛІДОЛИЦІ ТА ЧЕРВОНОШКІРІ М'ЯСО Й БІЛЬШЕ НІЧОГО

Отже, ми веселилися натщесерце, але ніхто не заводив мови про повернення у форт. Втім, стривайте, було й таке! Одна фізіономія похмурнішала дедалі більше, і нарешті похмурі думки вилились у слова — наш провідник-індіанець заговорив. Недавня похмура мовчанка змінилася відкритим бунтом.

— Я не голодувати сюди приїхав. Голодувати я міг і вдома! Мене вмовили піти провідником, обіцяючи багато борошна.

Це була чиста правда.

— Нам ще півтора дня плисти до Баффало, — провадив Безк'я, — а там — плаванню край, доведеться брести болотами, постіль і рушниці тягти на собі, жити під відкритим небом. Якщо нам не пощастить, то пощастить койотам і воронам.

Не встигли ми обговорити ці радісні перспективи, як майор Джарвіс рішуче заявив: він має припис пливти далі пароплавом «Ріглі», який відбуває з Форт-Резольюшен 10 липня. Сьогодні — дев'яте, полудень. Треба вирушати в дорогу негайно, і так доведеться гребти цілу ніч, щоб здолати 6-10 миль, які залишилися.

Ми розділили жалюгідні крихти їстівного порівну, тому що Безк'я був мисливцем на лосів. Джарвіс і капрал завантажили свої речі в пірогу. Ми тепло розпрощались. У мене грудка стояла в горлі: вони — чудові хлопці, на яких завжди можна покласти в дорозі, й розставатися тепер, коли ми особливо потрібні один одному, дуже важко. І на них, і на нас чигали небезпеки та злигодні, до того ж, усі ми були дуже голодні. Але життя триває — он вони вже біля повороту, прощальний змах рукою — і ми розлучаємося назавжди.

Дотепер я почувався гостем, тепер належало прийняти на себе командування, і я скликав військову раду. Біллі був вірний своєму слову — вперед, за всяку ціну! Тієї ж думки був і Пребл. Безк'я всім своїм похмурим виглядом демонстрував невдоволення і протест.

Вирушаючи в подорож на Північ, я був на межі нервового зриву. Вільне життя поволі вливало в мене сили, але за кілька днів голоду я

значно послабшав і міг не витримати тривалого пішого переходу. Одне я знав напевно: треба перепочити й роздобути їжу.

Подув сильний вітер, він на якийсь час рятував лося від крихітного ворога, який дзижчить і жалить, і тому я запропонував провідникові спробувати добути лося.

Без зайвих слів провідник із Біллі подалися на полювання. Години за дві я почув два постріли, і до вечора наші мисливці повернулися втомлені, але щасливі, з важкою поклажею м'ясом лося. Безк'я довів, що він гарний мисливець.

Ось як це було. Хисткою трясовиною нескінченних боліт син лісів виступив «прямо на захід». На вологому ґрунті виднілися свіжі сліди лося.

— Ходив учора, вода в сліді не каламутна, — сказав індіанець.

За якийсь час з'явилися нові сліди.

— Гарний слід. Бачиш, кусав вільху. Вільха, як лось її об'їсть, червоніє через дві години. Ця ще не червона.

Знову Біллі довго йшов за провідником.

— Стережися, Біллі, не ходи туди — поганий вітер. Тут лось пройшов годину тому. Бачиш, кусав вербу, вона ще біла. Стій! Отут він ходив півгодини тому. Бачиш: трава прим'ята? Він незабаром ляже. Звідки я знаю? Знаю, та й годі. Стій на місці! Він спить у вербових кущах. Тут.

Мисливці повільно, намагаючись рухатися безгучно, повзли до сонного звіра, довго вичікували слухної миті. Величезного звіра підвело вухо він люто трусив їм, щоб прогнати летючих кровососів. Постріл, ривок лося з землі, кривавий слід. Лось завмирає, намагаючись за запахом визначити, де ворог, постріли обох мисливців, смерть...

Наступного дня ми вирушили на човні по лося, котрого мисливці залишили на березі річки. Продираючись крізь вільхові зарості, впираючись жердиною у дно обмілілої річки, ми години за дві добулися до місця. Лось був великим самцем, роги відросли на дві третини, але вже мали 46 дюймів завширшки. Кінчики їх, м'які та еластичні, легко протикалися ножем скрізь, крім підстави. Безк'я казав, що молоді роги дуже смачні, але в нас було 700 фунтів гарного м'яса, тож роги нас не спокусили.

Ми завантажили човен м'ясом і поплили в «країну бізонів», яка починалася за дві милі вгору за течією. Плавання ускладнилося через вільху, якою поросла річка. Безк'я стверджував, що за кілька сотень ярдів річка «вийде з-під землі». Це не підтвердилося: я пройшов суходолом півмилі й не помітив ніякої зміни.

Тут, однак, були сліди бізонів. Але всі, схоже, шеститижневі за давністю. Свіжих не було видно, і це спантеличило нас. Настрій у таборі, і без того гнітючий, погіршав. Звідтоді, як ми полишили форт, небо було затягнуте хмарами, часто дощило. Цього ранку небо вперше прояснилося, але до полудня знову нагнало хмари, знову пішов дощ.

Їжа наша складалася з лосиного м'яса та чаю. Ні цукру, ні солі не було й близько. Туга за хлібом все дужчала. Індіанці називають це почуття «борошняним голодом». *М'ясна їжа тричі на день викликала відразу.* Безк'я знову повстав, та й мої прихильники що не день похмурнішали. І все-таки думка про те, щоб відступитися від своїх планів, була нестерпною, тож я запропонував індіанцеві:

— Вирушай на розвідку. Може, ти знайдеш стадо. Покажеш мені хоч одного бізона — отримаєш п'ять доларів.

Після довгих вагань він погодився — за однієї умови: якщо бізонів поблизу нема, то ми негайно повертаємося у Форт-Резольюшен. Це означало цілком покластися на провідника. Поки я обмірковував пропозицію індіанця, Пребл сказав:

— Повір, це зволікання тільки завадить нашій мандрівці на північ, до Баррен-Граундз. Ми й без того втратили десять днів.

Він мав рацію, і це вирішило справу. Я наперед знав, що вкаже провідник. Незабаром індіанець повернувся з повідомленням: виявлені лише старі сліди. Ближче ніж за два дні шляху, бізонів нема, й він хоче негайно повернутися у форт.

Підстав для суперечки не було. Усі: й люди, й обставини — проти мене. Знову мені довелося зазнати гіркої поразки.

На цьому закінчилася наша третя експедиція.

Її результати: ми виявили старі сліди бізонів, але самі бізони, як і раніше, перебували за два дні шляху на захід.

Увесь цей час я не втрачав жодної нагоди, щоб втлумачувати своїм супутникам: великий гріх залишати за собою непогашене багаття, але ще більший — марно вбивати тварин.

І ось я пожинаю плоди. Безк'я, з відомих причин перебуваючи в доброму гуморі, розв'язав язика.

Виявляється, сьогодні він набрів на чорного ведмедя.^[11] Той відразу ж поліз на дерево. В індіанця не було рушниці при собі, але він подумав: «Я можу збігати по рушницю та вбити ведмедя, але мені ніколи білувати його, та й м'ясо мені зараз ні до чого». І наш провідник не зачепив ведмедя.

Це чудовий випадок, майже унікальний. Одна думка про те, що якимось чином я причетний до виховання в мисливця терпимості, сповнює мене радістю.

НЬЯРЛІНГ

Цілу ніч періщив дощ. Ранок настав сумовитий, мрячний. Усе гнітило дух, особливо думка про невдачу.

Одноманітна їжа — м'ясо лося та чай — підривала сили. З'явилося тремтіння в ногах. Я побоювався, що не витримаю голодування: настільки ослаб.

Ми відпливли рано з наміром простежити шлях Ньярлінга до самого джерела. Незважаючи на всілякі прикросці та дрібні неприємності, неминучі в дорозі, Ньярлінг закарбувався в моїй пам'яті як «Прекрасна річка».

Важко віддати йому належне в словах. Чарівність річки відчуваєш повною мірою, коли під кілем — три фути, а до берега — десять. Повновода Невільницька річка, безперечно, величніша, але поступається Ньярлінгу в мальовничості. Баффало, завширшки 50 футів, часом марнує свої води, Ньярлінг наполовину вужча, але за правом народження воістину благословенна річка. Вода в ній кришталево чиста, русло глибоке (7-10 футів на середині річки). Швидкість течії півтори милі за годину, на човні легко плисти й угору, й униз, береги чудові, пейзаж постійно змінюється. Усе, що я писав про Літл-Баффало, ще більшою мірою стосується Ньярлінга.

Ландшафти тут різноманітніші, птахів і звірів більше. Як і попередньою річкою, добру чверть милі тут можна плисти повз похмурий ліс із гігантських ялин, котрі здіймаються на сотню футів — зеленого, могутнього лісу, сріблясто-сірого від мохів.

Похмурий ліс змінюється роздольними трав'яними луками, посеред яких миготять острівці розрослих дерев, немовби в англійському парку.

Але ось річка вужчає, перетворюючись на глибокий звивистий струмок. Вільха, яка росте по берегах, змикається над головою, ніби золотаво-зелений намет.

Далі Нарлінг розливається, утворюючи плеса, порослі очеретом, — літній прихисток незліченних качок, гусей, куликів, качок, чайок, пастушків та інших рідкісніших пернатих. Береги річки то немовби в сніговому хвилястому оздобленні від цвітіння мучниці, то червоніють

заростями найяскравішої та найчервонішої з шипшин — атабаської. Є вздовж берегів і тополеві гаї, на яких численне ведмеже плем'я залишило сліди пазурів. На модринових болотах можна знайти сліди годівлі сімейства лосів. Топкий ґрунт зберігає нерівні широкі сліди, залишені кілька тижнів тому бізонячим стадом, яке проходило тут. Поки ми розглядали сліди та мітки звірів на деревах, поряд чулося голосне «ляп-ляп» — це обережні бобри пірнали у воду з нашою появою.

Коли Джарвіс плив угору за течією в маленькому човні, він помітив двох ведмедів, трьох бобрів і рись, а ж бачив тільки птахів. На зворотному шляху мені пощастило. На першій же стоянці ми почули сильний сплеск біля човна. Безк'я обережно прокрався туди, а — слідом. Біля човна плавав великий бобер. Індіанець вистрілив, бобер пірнув, і більше ми його не бачили. Безк'я запевняв, що бобер мертвий — пірнаючи, він не ляпнув по воді хвостом. Наступного дня біля човна хлюпався інший бобер.

Вранці, сидячи на веслах, ми розгледіли маленький дуже каламутний струмочок, що збігав до річки.

— Бобер будує загату, — пояснив індіанець.

Тепер, коли ми поверталися додому, до борошна й хліба, індіанець повеселішав. Він був чудовим веслярем, мовчазним, але бадьорим, безвідмовним у роботі. Мисливець і провідник — першокласний.

Незабаром ми наткнулися на великого бобра, який вигрівався під сонячними променями на земляному виступі над водою. Він був схожий на велику темно-руду ондатру. Бобер негайно пірнув, виплив за тридцять ярдів нижче за течією річки, подивився на нас і зник.

Удень побачили бородату неясить, яка сиділа на пеньку. Цікаве видовище — у неї був білий, мов у пастора, комірець.

Ми гребли цілий день і зробили зупинку лише, щоб повечеряти лосиним м'ясом і чаєм.

Дощ лив цілу ніч. Наступного ранку сонце марно силкувалося пробитись крізь хмари, вони тільки щільніше затягали небо, знову замрячив дощ. На лихо, негода затяглася. І без того надокучлива та болісна, вона заважала фотографувати.

Після «чудового, смачного, підбадьорливого» сніданку — лосине м'ясо без солі та порожній чай — ми рушили далі за курсом найменшого опору — додому, до хліба.

Дорогою спостерігали, як зграйка омелюхів ганялася між верхівок ялин за комахами. Ймовірно, це була парубоцька гулянка, самки сиділи в гніздах або вигодовували пташенят.

Червонохвостий канюк сплів собі гніздо на ялині, звислій над водою. Воно мало дивно мальовничий вигляд — господар, безперечно, пишався ним. Але зо двоє войовничих дроздів намагалася відігнати канюка від його власного гнізда, коли той підлітав до нього.

Увечері ми висадилися у Форт-Резольюшен і поставили намет поруч із тридцятьма вігвамами. Двісті величезних собак гавкали, вили, гребли пазурами землю біля нашого намету цілу ніч безперестанку. О, як це було несхоже на благословенну тишу лісів на берегах Ньярлінга!

ФОРТ І ЙОГО ЖИТЕЛІ

Рано-вранці Пребл навідав свого приятеля, начальника форту Хардінга. Коли ми зверталися до чиновників Компанії Гудзонової затоки у справі, перед нами були строгі ревнителі інтересів Компанії. У побуті ж вони, як правило, дуже гостинні люди. Жадібність їм не властива. Вони готові обсипати щедротами незнайомця з великого світу.

За кілька хвилин Пребл покvapливо повернувся зі звісткою, що ми запрошені до сніданку. Сніданку, яким нас почастивали чарівна господиня та щедрий щирий господар дому, не забути мені до кінця життя. Це було щось невимовне після голоду: справжня вівсяна каша, вершки, кава з цукром і молоком, масло, здобні булочки, бекон із картоплею, грінки з джемом — і все не плід уяви, а реальність — їж, скільки хочеш!

Боюся, за столом ми поводитися кепсько, виявляючи граничну нестриманість, та коли нарешті з натугою відірвались від страв, вийшли з-за столу з відчуттям, що могли б з'їсти що-небудь іще.

Мені було зрозуміло, що на одному моєму човні не перевезти через озеро тисячу триста фунтів провізії, котра прибула на пароплаві. Була потрібна значно більша ємність. Хардинг люб'язно запропонував йоркський бот, а за допомогою перекладача я найняв команду.

Боже, як це виявилось клопітно й важко!

По форту миттєво розповсюдилася чутка, що Безк'я отримував у поході три долари за день. Такі гроші уряд платить за термінову роботу. Я обіцяв платити по два долари за день, не рахуючи харчів і подарунків. Команда наполягала на трьох. Тоді я послав їх у пекло — найспекотніше місце, створене палкою людською уявою.

Якщо вони й побували там, то залишитися не зважилися, тому що з'явилися за годину, пропонуючи компроміс — я ж заявив, що можу збігати у Форт-Сміт (ніби це суцця дрібниця!) та найняти команду за півтора долара на день. Один за одним вони прийняли мої умови.

Але тут вибухнула бомба: виявилось, я скривдив вождя Снаффа — не запросив його, щоб запитати поради. Тепер він розпустив чутку,

начебто я маю намір вивезти звідси живого вівцебика, й тоді всі місцеві індіанці вирушать до праотців. Команда знову розпалася. Я подався до вождя. У кожного — своя ціна. Снафф призначив свою — півфунта чаю. Команда повернулася, вимагаючи деяких змін у контракті.

Отже, кілька людей то наймалися, то відмовлялися від свого слова, але зрештою набралася команда, готова піти в плавання до волоку, а потім донести вантаж до найближчого озера. Вони отримали завдаток, провізію та подарунки.

УЇЗО. Місіонери дали йому при хрещенні ім'я Луїзон. Ім'я дуже спростилося. Його кличуть Уїзо, пишуть УЇЗО й запитувати треба Уїзо, інакше його не розшукати. Уїзо нагадував доброго старого зайця — користі від нього особливої не було, силою він не вирізнявся, але робив усе, що міг, і ніколи не бурчав. Якщо починався заколот і зріло невдоволення, він тримався непохитно й повторював: «Я дав слово йти — і піду».

Згодом він був гарним провідником до озера Ейлмер. Лише Уїзо не просив забезпечити дружину провіантом на час його відсутності.

— Нічого з нею не станеться, — примовляв він, — ми вже давно одружені.

Уїзо попросив у подарунок мої окуляри — на очі він став слабкий — і сокиру. Сокиру я послав йому пізніше, а щодо окулярів старий ніяк не міг втямити, чому мені вони допомагають, а йому ні. Він найнявся лоцманом і провідником, хоча майже нічого не розумів ні в тій, ні в іншій справі.

ФРАНСУА ДЕ НУАР, син Уїзо, — спокійний, серйозний, лагідний хлопець. Фізичною силою не відрізнявся, але добре знав шлях до волоку Пайк.

К. — баламут і грубіян. За день наймався та ішов геть разів із десять, і щоразу виставляв нову вимогу.

С. — онук вождя. Похмурий ледар. Нізащо не взяв би його більше в експедицію. Крім звичайної плати, провізії, тютюну й іншого, зажадав «кормові» для дружини. Пізніше з'ясувалося, що ніякої дружини в нього не було.

БОЛЬЄ — звався онуком П'ера Больє. Постійний призвідник усіляких заколотів. За всю поїздку не відробив чесно жодного дня. Нахаба, баламут, любив користуватися працею товаришів. Одного разу

я не стерпів і пригрозив, що завдам йому добрячого перцю, тоді він миттю посмирнішав.

ЯМ ФРИСЕЙ — Вільям — найбільш гідний хлопець із всієї компанії. Тямущий, веселий, дужий, працьовитий. По суті, він і мій старий приятель Біллі Лутіт удвох впоралися з ботом.

Будь-якому мандрівникові цим краєм раджу взяти в провідники Яма. Він вартий усіх інших, разом узятих.

ЧІПЕВА, ЇХНІ МОВА ТА ПИСЕМНІСТЬ

Широкі узагальнення завжди хибні, і починаючи з них, далі варто вносити уточнення конкретними прикладами.

Чіпева, як правило, неохайні, марнотратні, але дуже чесні. Докази їхньої чесності ми в тутешніх місцях спостерігали щодня. Коштовні речі розвішані скрізь просто на деревах. Вони заховані від негоди, птахів і звірів, але немає й натяку на те, що хазяї хотіли сховати їх від людського погляду.

Чіпева добрі та гостинні щодо своїх родичів, але, як раніше згадувалося, на білих свою щедрість не поширюють.

Часом вони ледачі й неповороткі, але їм добре знайома тяжка праця мисливця та носія. Хоч вони й марнотратні, але вміють сушити м'ясо про запас і в'ялити білу рибу на зиму.

Це тихе та лагідне плем'я, але саме від них ведуть свій родовід легендарні апачі, які перекочували на південь сотні років тому.

Чіпева багато страждали від хвороб, занесених білими, але ніколи — від пияцтва!

Компанія Гудзонової затоки не згуртовувала місцеве населення, цим захоплювалися приватні торговці. Старший торговий посередник Андерсон розповідав мені, що за минуле сторіччя число індіанців, які живуть у долині ріки Маккензі, скоротилося більш ніж наполовину.

Минуло десять років звідтоді, як індіанці уклали угоду з урядом і передали йому в користування свої землі.

Заповідників тут нема, полювання дозволене повсюдно. Я чув, як старі скаржилися на занепад моралі нинішнього молодого покоління:

— Наші батьки були мисливцями, матері шили гарні мокасини, а тепер молодь без діла тиняється біля факторій, а жінки нечесним шляхом заробляють гроші та купують те, що повинні робити своїми руками.

У мові чіпева багато різких, гортанних звуків, які ніби клацають, особливо порівняно з мовою крі.

Усі чоловіки, жінки й більшість дітей курять. Вони зазвичай ходять із люлькою і навіть розмовляють, не виймаючи її з рота. Слова з булькотінням вириваються по обидва боки від люльки, в той час як із неї тонким струмком в'ється димок. Місіонери-єзуїти запевняли мене, що 50 років тому звуки ці були ще гортаннішими й більше клацали, та їм вдалося відучити індіанців від найнеприємніших горлових звуків.

Коли я записував назви тварин, то був вражений одним фактом — що більш звична тварина, то коротша в неї назва.

Бобер, ондатра, заєць, куниця, яких промишляє плем'я чіпева, називаються відповідно тса, дтен, ка, та.

Менш звичні в повсякденному житті руда лисиця і горностаї мовою індіанців — нак-єє-тей, нун-дее-а, тел-кі-лей, /ред.: в оригіналі пропущене слово, чи одна з тварин має дві назви, синоніми?/, а порівняно рідкісні вівцебик і ласка — ат-хух-ле-єр-рай і тел-кі-лей-аззі.

Це цілком логічно, адже назва, як правило, — опис. Як у речах, швидше стираються м'які частини й гострі кути, так і в мовленні — що частіше вимовляється слово, то більше шансів, що воно покоротшає.

У цьому зв'язку цікаво, що «сьогодні» мовою чіпева — «то-хо-чін-най», але «завтра» — «хто-пай».

Вігвами племені чіпева дуже своєрідні — 50 років тому всі вони обтягувалися шкірами оленів карибу, а тепер більшість вігвамів обтягнуто брезентом не тому, що карибу перевелися, а тому, що тканину не потрібно постійно берегти від собак. Із п'ятдесяти вігвамів Форт-Чіпевайан лише один чи два було цілком обтягнуто оленячими шкірами, але в багатьох був верх із оленячих шкір, які не так легко спалахують, як брезент.

Індіанці чіпева мистецьки виводять дим — замість двох закріплених шкіряних димовідводів, як в інших племенах, у них один, прикріплений до тички.

На жодному вігвामी у форті чи в інших місцях, де живуть чіпева, я не бачив і натяку на прикраси.

Чіпева проводять все життя на воді чи біля води, але гірших веслярів, ніж вони, по-моєму, не буває! Їх коротке товсте весло не витримує ніякого порівняння з довгим і тонким ірокезьким, як

непорівнянні й самі веслярі. Їхні човни виписують на воді нескінченні зигзаги.

При повільному веслуванні вони підводяться, закидають уперед весло завважки 30 фунтів, налягають на нього всім тілом, потім падають, відкидаючись назад, на сидіння. Після півгодини такої виснажливої роботи треба перепочити 20 хвилин. Загалом, правильне методичне веслування їм невідоме.

Їхні уявлення про вітрило вкрай наївні. Вони переконані, що вітрилом можна користуватися лише при попутному вітрі, у всіх інших випадках вітрило згортають і налягають на весла.

За неписаним древнім законом усю територію поділено між мисливцями. Кожен має свою, всіма визнану мисливську ділянку, зазвичай у долині річки. Це його власність, яка передається в спадок. Інший мисливець, переслідуючи поранену тварину, може зайти на цю ділянку, але починати там полювання на звіра або ж ставити капкани не має права.

50 років тому всі індіанці чіпева ходили напівголі. Не уявляю собі, як рятувалися вони від комарів. У відповідь на мої запитання вони лише багатозначно посміхаються — ймовірно, густо змазувалися жиром.

Навернення до християнства погано вилинуло на їхню охайність. Думка про те, що їх вважатимуть «голими дикунами», викликає жах у чіпева, і, побоюючись згрішити, вони взагалі не миються. За всі півроку мого перебування в цьому краї жодного разу не бачив індіанця з голими руками, не кажучи вже про ноги. Одного разу, після того, як комарина нападсть минула, я скористався гарною погодою, роздягнувся та скупався в озері біля табору. Індіанці, які працювали в нас, делікатно відвернулись і не дивилися на мене, поки я не одягнувся.

Якби ця хибно витлумачена скромність сприяла зміцненню моралі, її можна було б прийняти, але старі кажуть, що вона справляє прямо протилежну дію щодо моралі. У всякому разі, митися тут перестали.

Не можу стверджувати напевно, але, можливо, з тих самих причин тутешні індіанці зовсім не вміють плавати. За місяць по нашому прибутті добре навантажений човен, перетинаючи озеро, перекинувся й усі веслярі втонули.

Індіанці чіпева — рибалки та мисливці. Землеробство й скотарство їм невідомі. Живуть вони, як жили їхні батьки й діди сто років тому,

хоча одягаються як білі та формально вважаються католиками.

Одна обставина мене буквально ошелешила майже всі в цьому племені читають і пишуть рідною мовою!

Я не відразу розібрався в цьому диві. Під час полювання на бізонів ми виявили на стежці ввіткнутий у землю ціпок. На обструганому боці виднілися якісь письмена.

— Що це, Сузі? — запитав я.

— Записка від вождя Суїгерту. Потрібні люди на волок, — відповів Сузі й слово в слово переклав послання.

Кожен із наших наступних провідників також знав писемність свого племені, і ми, траплялося, знаходили на камінні та деревах павукоподібні ієрогліфи, котрі повідомляли важливу інформацію. Однак індіанці нічого не знали про те, як і коли виникли ці значки.

— Ми всі розуміємо грамоту, адже це дуже просто, — говорили вони.

У Форт-Резольюшен я зустрів єзуїтів-місіонерів і нарешті довідався про писемність чіпева.

Насамперед, це складова абетка — кожен значок позначає не літеру чи звук, а цілий склад. Сімдесяти п'яти «літер» цілком достатньо, щоб писати цією мовою. Абетка така проста й стенографічна, що ченці-єзуїти часто користуються нею для скоропису французькою.

Будь-який індіанський хлопчисько за тиждень опановує цю абетку, нею користуються майже всі індіанці. Яка ж громіздка та нелогічна порівняно з нею наша власна орфографія, котру навіть найбільш здібна дитина з натугою долає за два-три роки!

До цього часу я вже знав дещо про складову абетку для індіанців крі, створену преподобним Джеймсом Евансом, священиком-місіонером з озера Вінніпег. Але мова індіанців крі простіша за мову чіпева — для всього мовного запасу потрібно 36 літер. Вони такі прості, що тямущий індіанець-крі запам'ятовує їх за день.

Незважаючи на примітивність, абетка така логічна й проста, що Еванс за кілька років навчив усі народності крі читання та письма. Лорд Дафрін ознайомився з нею, подорожуючи Північним Заходом, і захоплено вигукнув:

— У Вестмінстерському абатстві поховані як національні герої люди, що мають значно менше підстав для слави, ніж самовіддана людина, котра навчила читати й писати цілий народ!

Читачу, розгорни карту Північної Америки, окресли величезну територію, межа якої проходить по Саскачевану, Скелястих горах, Гудзоновій затоці та Північному полярному колу, — територію, котра за площею майже дорівнює Європі. А тепер уяви, що одна проста чесна людина створила абетку, і вона всього за кілька років, за життя одного покоління, дала неписьменному місцевому населенню гордовите усвідомлення того, що воно може читати й писати рідною мовою. Це, я думаю, найбільший подвиг просвітителя. Світ ще не чув про нього, не усвідомив його величі, але, коли це станеться, серед людей, котрі прославили Канаду, не знайдеться жодного, гідного більшої пошани й поваги, ніж Джеймс Еванс, місіонер.

СОБАКИ З ФОРТ-РЕЗОЛЬЮШЕН

Назва розділу звучить, немов епічна поема, але це аж ніяк не поема.

У календарі чіпева тільки дві пори року — Час Собаки та Час Човна. Собака для індіанця — все одно що кінь для араба, північний олень для лапландця принаймні на півроку.

Настає Час Собаки — і човни недбало звалюють у купу, а якщо й накривають, то лише від сонця. Та коли настає Час Човна, доля собак досить жалюгідна. Але ж вони — втілення собачої відданості й чекають від людини лише жалюгідного шматка за свою безмежну любов та віддану службу, не кажучи вже про добровільну відмову від вільного життя.

Узимку собаки не можуть добре служити, якщо голодні — їх, не шкодуючи, годують рибою, зав'яленою пізньої осені. Риба встигає замерзнути до того, як остаточно стухне.

Тривалі зимові поїздки на нартах і вірна собача служба чудово описані Джеком Лондоном у «Поклику предків». Півроку життя за північним календарем можливе лише завдяки собаці. На півночі не перестають розповідати про собачу відвагу, відданість, героїзм.

Торговець Мактавіш разом із погоничем мали проїхати 65 миль у таку люту непроглядну хуртовину, що насилу бачили ватажка собачої запряжки. Чудовий дужий пес раптом ні з якого дива ліг на сніг і нізащо не хотів іти далі. Погонич ударив пса батоном, і Мактавіш дорікнув йому: такого пса батоном не підганяють. Погонич пройшов уперед і побачив велику ополонку всього за кілька кроків від запряжки — її не було видно крізь заметіль. Після цього випадку вони цілком поклалися на чуття ватажка.

Собаки зберегли багато рис своїх далеких предків — вовків. Вони, наприклад, закопують у землю їжу про запас, а матері відригують їжу голодним цуценяткам. Собаки всією зграєю захищають члена свого клану від чужинця й карають на смерть невдачу.

Узимку на півночі можна їздити тільки на собаках. Некочове життя там практично неможливе — є тисячі прикладів цього.

Але ось починається квітень, сніг тане, з приходом травня розкриваються ріки, скрізь оголюється земля — і край культу собаки.

З-під накриття витягають жовтаві берестяні пироги, лагодять їх, спускають на воду. А собак більше не тримають на прив'язі — відтепер вони повинні годуватися самі. Власникові й на думку не спадає, що в подяку за колишню та майбутню службу собак слід годувати. Інстинкт і виховання втримують собаку біля становища. Їх б'ють, відганяють камінням. Собаки голодують, живуть злодійством або полюють, як уміють, поки не скінчиться тужливе літо й на зміну йому не прийде весела зима, а разом із нею — служба та гарна їжа.

Від самого Форт-Мак-Маррей нам що не день траплялися собаки, які здихали з голоду, і я годував їх, якщо було чим. У Сміт-Лендінгу я нарахував півсотні собак. Один великий пес вочевидь заявляв на нас свої права. Я їх перший знайшов, здавалося, говорив він іншим, і жоден собака не міг без бійки з ним проникнути в наш табір.

Звичайно, пес чудово харчувався недоїдками з нашого столу. Та коли я бачив живі кістяки, які ховалися по кущах, серце моє обливалося кров'ю від жалощів, і наші їстівні запаси танули. Собаки постійно очікували нагоди, щоб вдертися до табору та схопити що-небудь. Не мало значення, що саме, аби тільки вгамувати нестерпний біль у порожньому череві.

Собаки вважали їстівним не тільки будь-які м'ясні чи рибні покидьки й усе, що пахло м'ясом і рибою, але й старі черевики, мішки з-під борошна, картопляне лушпиння, мило, ганчірки з плямами тваринного жиру. Брудний кухонний рушник, ще мокрий після використання, вважався делікатесом і бував проковтнутий — не встигли ми й оком змигнути. За якийсь час ми знайшли його на землі — він був цілий, чистий, вибілений, ніби його обробили хімічними реактивами.

У колишні часи собаки ловили влітку зайців і могли прогодуватися самою заячиною, але нинішнього року зайці зникли. Собаки наловчилися грабувати рибальські сіті, але надто вже далеко від форту їх ставили рибалки. Не дивно, що приречені на муки голоду собаки пожирали й своїх родичів. Не тільки померлих, а й хворих, калік рвали на шмаття й пожирали сильніші. Мені розповідали, як жорстокий погонич скалічив собаку ударами батога — інші пси з тієї самої

запряжки, не чекаючи, поки той здохне, відразу розтерзали його та з'їли. Горе цуценят, які з'явилися на світ у цей час — їх часто пожирають власні матері. Але я ніколи не чув, щоб на такий злочин зважилася вовчиця — праматір собак. Ось як погано вплинуло на них спілкування з людиною!

Ніколи в житті не бачив такої цілковитої деградації, викликаній нескінченними муками голоду. І проте — тут читач має право засумніватись, як свого часу сумнівався я сам — ці поглиначі неймовірної гидоти, ці здохляки, які гинуть з голоду, з відразу відвертаються від качки чи іншого водоплавного птаха.

Якось підстрелили пелікана — з нього збиралися робити опудало, а тушку викинути собакам, гадаючи, що такого великого птаха вистачить, аби двоє-троє з них влаштували собі бенкет. Собаки кинулися назустріч, ніби вовча зграя. Більші відтіснили малих назад. Я кинув їм птаха, але виснажені до краю собаки відвернулися від нього, як людина, котра вмирає з голоду, відвернулася б від смаженого людського м'яса. Лише один жалюгідний цуцик — скелетик, обтягнутий шкірою, — дочекався, поки сильні відійдуть, вирвав нутроці пелікана та проковтнув їх із очевидною відразу.

Не можу пояснити, у чому тут річ, але, кажуть, що це типовий випадок. Спогад про те, як собаки поставилися до настільки щедрого підношення, зробив мене черствим до їхніх страждань у подальшому.

На Ньярлінгу ми були далеко від людей, і собаки нас не турбували, у Форт-Резольюшен ми знову потрапили у світ людей — і у світ собак. Записи в щоденнику передають враження вимушеного триденного перебування там:

«16 липня 1907 року. Нарешті ми вибралися з Форт-Резольюшен. Ніколи ще я не їхав з такою радістю від людей, які були добрі до мене.

Тут найбожжевільніший amator собак знайде зцілення.

Собаки — бич тутешніх місць, у всій околиці не знайдеш і клаптика землі, не запаскудженого ними. Варто залишити на землі якусь річ, як вони негайно ж потягнуть, порвуть або загидять її. Біля чотирьох кутів нашого намету постійно «робило позначки» все незліченне собаче населення тутешніх місць. Намет було вкрай зіпсовано, бо він розповсюджував такий огидний «аромат», що почистити його могла хіба що багатоденна злива.

Тут півсотні вігвамів, у кожного господаря від п'яти до п'ятнадцяти собак. Ще по 25 у місіонерів і службовців Компанії.

Ми пройшли всього двісті ярдів, а я нарахував 86 собак. Від них нема спокою ні вдень ні вночі — щогодини, щохвилини лунає гамір собачих бійок або загальне виття. У селі як мінімум шість собачих кланів, відповідних людським, і якщо собака з клану Собаче Ребро заблукає до Жовтих Ножів, на неї накладаються всі собаки цього клану. Тоді на допомогу мчать собаки її клану — і починається спільна бійка. Хазяї з того й іншого боку, вступаючи в сутичку, луплять псів ціпками, і довго після закінчення битви ятрить душу нестерпне виття та вереск переможених.

Розповідають, що одна з таких собачих бійок призвела до розколу племені чіпева, й ті, що пішли на південь, почали називатися Апачами з Арізони.»

Коли починається Час Човна, індіанці сідають у піроги всією родиною, беруть із собою одного-двох найкращих собак і відпливають, залишаючи решту на березі. Ті з виттям плывуть слідом за човнами, благаючи жорстокосердих хазяїв узяти їх із собою. Але піроги плывуть далі та далі. Собаки скиглять на березі або плывуть за хазяями, поки не знесиляться. Течія відносить їх на сушу, й для собак починається сувора літня пора, сповнена випробувань.

Якщо зайців багато, завжди можна прогодуватися, якщо мало, підійде й інша їжа — польові миші, риба, а коли досягають ягоди, собаки переходять на пашу. Ослаблих поїдають їхні ж побратими. А з настанням осені повертаються жорстокосерді хазяї, підбирають собак, які вижили, та годують їх, щоб підкріпити на той час, коли знову впряжуть у нарти.

Бідолашні тварини не тримають зла на байдужих людей і знову несуть свою службу.

ПЕРЕПРАВА ЧЕРЕЗ ОЗЕРО

Досі я намагався класифікувати свої спостереження, а тепер для розмаїтості наводжу опис переправи через Велике Невільницьке озеро^[12] зі своїх дорожніх записів: «16 липня 1907 року. Ми відбули з Форт-Резольюшен 0 дев'ятій сорок п'ять на йоркському боті — сім веслярів, Біллі Лутіт, Пребл і я.

Об одинадцятій тридцять досягли Лосиноного острова. Увечері чули, як тарабанить крильми комірцевий рябчик,^[13] ухкає деркач, сурмлять журавлі, квакає лісова жаба. У повітрі проносилися бекаси.

Ми розбили табір на ніч і повечеряли. Індіанці підстрелили двох ондатр.

17 липня. Встали о шостій ранку (підйом було призначено на четверту, але команда не побажала вставати). З легким східним вітерцем пішли під вітрилом на північ. До полудня східний вітер, як звичайно, змінився сильним північним.

Веслярі в мене абиякі, та будь-яку пораду щодо керування ботом приймають агресивно. Вони привласнили собі право вирішувати — гребти чи влаштувати перепочинок, і пристають до берега, коли їм заманеться.

Ми висадилися на піщаній обмілині задовго до настання ночі. Це дуже прикро, ми й так уже спізнюємося. Індіанці поставили сіті, використовуючи замість шнура вербову кору, і спіймали щуку.

До Скелястого острова припливли вже вночі після численних зупинок. Мої веслярі повертають до берега щоразу, коли їх долають сумніви, та готують чергову трапезу (з моїх запасів), а сумніви долають їх кожні дві години.

Вони харчуються окремо, у них свій кухар. Біллі готує для Пребла, Уїзо та мене. Команда постійно бурчить через їжу, і це вражає: ніколи в житті вони не харчувалися так добре. Продукти різноманітні, і кожен їсть, скільки хоче.

Сьогодні зупинялися для підкріплення сил шість разів і здолали 17 миль, з них сім ішли на веслах, десять — під вітрилом.

18 липня. Покинули Скелястий острів о шостій п'ятдесят п'ять ранку. Не міг змусити веслярів піднятися раніше. Дув легкий вітерець, і ми йшли під вітрилом, потім вітер ущух. Настав повний штиль. Ніколи раніше я не усвідомлював, який він огидний.

Висадилися о дев'ятій п'ятнадцять на одному з незліченних, безіменних, не позначених на карті островів. Гама кольорів тут дивна. Червоні граніти поцятковані жовтогарячими та чорними плямами лишайників, земля вистелена строкатим килимом ягелю. На ньому виділяються «клаптики» ломикаменю (*Saxifraga*), трапляються й довгі повзучі рослини, яловець, мучниця та інші представники царства Флори... Дерева на острові: верба, береза, ялина — своєрідні та мальовничі. Блакитне небо й озеро створюють їм чудове тло.

19 липня. О сьомій тридцять на затоці з'явилася пара диких канадських гусей. Наші хлопці видали тріумфальний крик і рвонули до них на пірозі так, ніби побачили лютих ворогів. Я не надавав цьому значення, поки не помітив, що гуси не летять геть — і раптом я зрозумів, що вони прикривають своїх дітей — та запізно. Зчинилася безладна стрілянина з дробовиків та вінчестерів, і ось одна шляхетна голова впала на воду, за нею — друга... Знову стрілянина, вигуки, і за кілька хвилин загинули обоє малюків...

Я не мав сили, щоб зупинити веслярів. Вони завдають мені чимало прикрощів у моїх справах, а вже полювання вважають своєю особистою справою. Вони б убивали, убивали, убивали все живе, що трапляється їм на шляху. Звинувачувати їх складно: вони живуть полюванням, і всіх чотирьох застрелених птахів з'їли з потрухом, але як це жорстоко — скористатися батьківською відданістю, щоб знищити всю родину, адже, зрештою, в нас було м'ясо.

20 липня. За півтори години по полудні вперше після мертвого штилю піднявся, ліниво потягаючись, легкий вітерець. Ми зраділи та з душевною наснагою підняли вітрила. Хлопці згорнулися калачиком і відпочивали — всі, крім Больє. Він витяг свою скрипку та тішив нас піснями «Чекаючи на Кемпбеллів» і «Життя на океанській хвилі» — рівень виконання можна собі уявити, зважаючи на його музичний слух і стан інструмента. Коли скрипка не використовується за призначенням, вона валяється на палубі разом із кухонним начинням, відкрита всім штормам. Ніхто не боїться, що інструмент може стати непридатним.

О сьомій вечора знову встановився штиль. Ми йшли на веслах годину, поки не досягли острова Ет-тен — здолали ще дві милі, а всього за день — тридцять дві. Не хотілося робити зупинку, але команда запевнила мене, що гребтимо й у неділю, якщо я дам їй зараз перепочинок.

— А підніметься вітер — відразу продовжимо шлях, — обіцяли вони.

О десятій вечора я вже вкладався спати, хоча було видно, як удень. Раптом почув крики своїх індіанців, які закінчували *сьому* трапезу за день:

— Попутний вітер!

Ми вже розбили табір, але вітер був благословенням неба, і не можна було втрачати таку нагоду. За лічені хвилини зняли намет і відпливли при надійному попутному вітрі. На жаль, за півгодини влігся його останній подув, і ми знову сіли на весла, вже об одинадцятій підпливаючи до найближчого острова.

Старий Уїзо звернувся до мене через перекладача Біллі:

— Завтра неділя, ми хотіли б відразу після сніданку влаштувати молитовні збори.

— Скажи йому, що я цілком схвалюю молитовні збори, — відповів я, — але якщо милостивий Бог пошле нам ранковий вітер, виходить, Всевишній велить вирушати в дорогу.

Думка була така логічна, що Уїзо відразу погодився.

Звичайно, вранці піднявся вітер, і ми після звичайного бурчання продовжили плавання.

Але о десятій двадцять вже знову ніщо не тривожило дзеркальної гладіні озера. Уїзо попросив у мене папір і олівець. Нашкрывав щось мовою чіпева, повернув олівець і вступив свій лоцманський погляд в обрій, бо стояв біля керма. За якийсь час він зім'яв папір і, думаючи, що я нічого не бачу, кинув паперову кульку за борт.

— Що це значить, Біллі? — запитав я пошепки.

— Він молить Ісуса послати нам вітер.

За півгодини повіяв сильний зустрічний вітер, і всі накинулися на Уїзо з докорами — міг би й точніше повідомити Богіві, що від нього потрібно.

Довелось знову висаджуватися на суходіл. Старий Уїзо повів індіанців на гору. Там вони стали в ряд, скинули капелюхи та

опустилися на коліна обличчям до сходу. З півгодини індіанці повторювали слова молитви та хрестилися. Коли вони повернулися до бота, зустрічний вітер ущух, і ми знову взялися до важкої праці веслярів. Вона вимагала спільної участі, але й не великий знавець, такий, як я, міг побачити, що Больє, Снафф і Терчон лише занурюють весла та ледь затримують їх у воді, а гребуть, керуючи незграбним ботом, Біллі Лутіт і Ям Фрісей.

ІСТОРІЯ ОЗЕРА

Тут, як і на Ньярлінгу, я був зайнятий цілий день — робив польові нотатки, замальовки, працював із компасом, складаючи та уточнюючи карти. Пребл, відзначаючи всі зміни у флорі й фауні, дійшов висновку, що на Скелястому острові закінчилася канадська зона фауни і ми перебуваємо в Гудзоновій зоні.

Це зона карликових дерев, крайня зона зростання лісів. Дивлячись на тутешні ялини, цілком можна судити про те, наскільки тяжка для них боротьба за існування — вони тягнуться до сонця, ронять у землю насіння, але морози й суворий місцевий клімат заважають зростанню, перетворюють їх на карликів.

І все-таки що не робиться, все на краще, і суворе життя лише прикрашає ялинки. Я ніколи раніше не уявляв собі, що цілий край може бути чарівним японським садом із мініатюрними деревами, мініатюрними квітами, мініатюрними плодами, розкішними східними килимами на землі між камінням!

Я сфотографував групу дерев, щоб запам'ятати витончених ельфів рослинного царства, і зміркував, що ніхто не здогадається, які вони заввишки, тож зробив другий знімок, але спершу посадив біля ялинок низькорослого індіанця.

Уїзо — добрий старий, і досі не брав участі у сварках, але кермовий він був не з найкращих. Нещодавно я остаточно втратив довіру до нього. Того дня далеко на сході почувся гуркіт грому, по небу промчали темні грозові хмари. Озеро стемніло й захвилювалося. Легкий вітер став пружним і рвучким. Уїзо злякано підкликав Фрісея, котрий і став до керма. Нічого поганого з нами не трапилося.

Ми обігнули північний берег острова Ет-тен із його мальовничими стрімчаками заввишки тисячу двісті футів, описаними ще капітаном Джорджем Беком 1843 року. Ці природні кріпосні вали, вражаючи й величчю, і колоритом, дають чудовий геологічний огляд.

На запаморочливій висоті біля самих вершин літають ластівки й феби — там, мабуть, розташовані їхні гнізда. Така сама скеля височіє і на сусідньому острові Оот-сінг-ей-греє, але він не так круто

обривається до води. Там дивна луна, з якою індіанці, не кажучи вже про мене, бавилися, зовсім як діти.

21 липня, у неділю, ми приставали до берега, щоб підкріпитися, шість разів, а пропливли двадцять миль. А 22 липня підкріплювалися сім разів, пропливли всього-на-всього 11 миль та стали табором на березі вузької протоки Таль-тіло-лея. Ширина протоки — чверть милі, там сильна західна течія. Бек писав, що тут чудова риболовля й що протока не замерзає навіть у сильні морози.

Індіанці жадали закинути сіті на ніч, розраховуючи спіймати білу рибу, ^[14] і ми висадилися на берег.

Неможливо передати недосвідченій людині зачарування від слів «біла риба». Будь-який житель Півночі скаже вам, що це ідеальна їжа для людини, вона ніколи не приїдається, вона — єдиний дар озера, котрий не викликає неприємних відчуттів, хоч би як довго й хоч би в якому вигляді ви її споживали.

Біла риба, котру подають на стіл у мармурових палацах зарубіжних країн — все одно, що опівки замість шампанського порівняно з ним, що витягають у сітях на голі береги далеких холодних озер, та втричі свіжіша й удесятеро срібніша. Хіба я міг відмовити команді у такому задоволенні? Лише тут і можна було розраховувати на успіху.

Тієї ночі 22 червня до берега у вузькій протоці пристали п'ять пірог та два йоркських боти з індіанцями. Вони належали до клану Собаких Ребер вождя Витала, їх було осіб із тридцять — чоловіків, жінок, дітей, і з ними більше двадцяти собак, котрі негайно заходилися гризтися між собою.

Якщо ви приїдете в Техас, предмет розмови завжди — худоба. У Клондайку вас запитують: «Який вихід золота на вашій ділянці?» У Нью-Йорку поцікавляться: «Як просувається робота над романом?»

На Великому Невільницькому озері всіх цікавить лише одне:

— Де карибу?

Індіанці не могли відповісти на це запитання. За тижні плавання вони поки що не бачили жодного оленя, але в східній частині озера ще надто багато криги й туди вони навіть не заглядали. У них значні запаси сушеної оленини, але скінчилися чай і тютюн. Передбачаючи таку ситуацію, я захопив із собою і тютюну, і чаю, завдяки чому зміг

суттєво поповнити наш запас сушеного м'яса. Ці самі індіанці й покидали собак, що завдавали нам стільки неприємностей.

23 липня о четвертій пополудні нашому ботові перепинила шлях довга плавуча крижина. Навіть не порадившись зі мною, команда відразу причалила до берега. Схоже, їх здолав страх.

— А раптом бот вмерзне в крижину і дрейфуватиме з нею багато днів поспіль? — говорили вони. — А якщо підніметься вітер? А якщо ми не зможемо повернутися на берег?

Ми піднялись на пагорб із Преблом і огляділись: побачили, що крижина всього півмилі завширшки, доволі пухка та з безліччю промивин.

— Пребле, невже ми не зможемо пробитися крізь крижину? — запитав я. — Проїдемо крізь промивину з жердинами.

— Звичайно, зможемо, — відповів він.

Я спустився з пагорба й побачив, що мої матроси розбивають табір «днів на два», на той час крижина, гляди, й стане або віддрейфує подалі.

— Ось що: негайно сідайте в бот, — наказав я. — Ми легко пройдемо крізь крижину.

Вони тужно мовчали та розводили вогонь, щоб приготувати п'яту за цей день трапезу.

— Уїзо, ставай до керма та команду своїми людьми.

Старий Уїзо помітно хвилювався. Він хотів виконати наказ, але боявся йти проти всіх. І тут я згадав, як Джон Макдональд припинив бунт на річці.

— Сідайте в бот, — сказав я Преблу й Біллі, — ходи до нас, Уїзо!

Ми вчотирьох сіли в бот, де були всі запаси, і відштовхнулися від берега. Скільки часу треба було команді, щоб отямитися, сказати складно, хто каже дві, а хто — одинадцять секунд. Матроси наввипередки бігли за ботом і один за одним стрибали на борт.

Промивини розширювали вігвамними жердинами — Біллі з Преблом пробивали шлях ботові, стоячи на носі, ми з Фрісеєм працювали на кормі. За півгодини ми пробилися крізь крижину та вийшли у відкрите озеро.

Коли ми причалили до берега для першої вечері, повз нас пробігла пухнаста грудочка на двох рожевих лапках — сірничках, і відразу

стривожена матуся-уліт кинулася рятувати маля. «Відважний» Больє відразу схопив ціпок, щоб прибити пташеня.

— Не смій!!! — крикнув я тоном владики неба, землі, морів і всіх тварин, які на них живуть, але не встиг би вберегти пухнасту грудочку від лиха, якби маля не зникло у воді. Пташеня зринуло за два кроки від нас і попливло, по черзі показуючи хвостик то нам, то озеру. Я не знав раніше, що уліти вміють пірнати.

Десь о восьмій вечора ми почали видивлятися місце для ночівлі й шостої за рахунком трапези. Але тут острови — єдиний порятунок від покинутих собак — були голі, а береги або скелясті, стрімчасті, або безлісі, і ми продовжили свій шлях.

Зробили зо дві невдалі спроби вибратися на берег, аж поки індіанці не згадали, що всього за милю звідси тече Індіанська Гірська ріка (Дер-шет-тессі), а там поруч — село їхніх друзів. Мене тішила можливість пропливти хоч одну зайву милю. Потім команда дружно схопила рушниці та заходилася пуляти в повітря, щоб у селі дізналися про наше прибуття. Незабаром побачили ми й селище. Стрілянина тривала, на неї відповідали з села. Індіанці дуже злиденні, а кожен патрон коштує п'ять-шість центів, так що вся ця вистава обійшлася їм приблизно у два долари. Підпливаючи до берега, ми побачили, що все населення висипало нам назустріч. Раптом мої веслярі зашепотіли: «Дивіться, білі!»

Ними виявилися знайомий мені американець зі Сміт-Лендінга, якому я розрізував налив на руці, та його супутник-англієць; обоє вели тут розвідку на мідь і золото.

— У мене все гаразд, — сказав американець, простягаючи руку з моєю міткою, і ми обмінялися дружнім рукостисканням.

На березі багато індіанців пропонували м'ясо в обмін на тютюн. Схоже, вони страждають тютюноманією. За «тзел-тві» вони готові дати будь-яку ціну. Без їжі індіанці можуть прожити довго, без тютюну життя для них стає нестерпним. Вони запропонували нам весь свій продовольчий запас — сушене м'ясо двох оленів карибу — чудовий поживний концентрат за півфунта поганого смердючого тютюну.

За два тижні, запевняли вони, у горах буде багато оленів. На жаль! Їхнє пророкування не справдилося.

Провідником в американця був Сузі Кінг Больє — він добре знав місцевість і дав нам важливі настанови. За його словами, цього року

самки карибу, як завжди, пішли на північ, а самці не подалися за ними вслід — зима затяглася, і вони вирішили не залишати рідні місця; на озері Артиллері їх сила-силенна.

Больє довідався, що я лікар і негайно розповів про свою недугу. У нього «ломило», що саме, він не знав напевно, та ломило нестерпно, і провідник просив заспокійливого засобу проти болю, хоча, вочевидь, жадав отримати щось підбадьорливе, міцне.

Наступного ранку ми полишили селище о сьомій після звичайної болісної сцени — команда бурчала, що я піднімаю людей серед ночі, що було цілковитим абсурдом, бо ніч давно скінчилася.

За день ми пройшли повз водоспад біля устя річки Хор-Фрост-Рівер. Індіанці називають її Деза-К'я. Якщо це і є водоспад, названий Беком Беверлі-Фолл, то ілюстратор його книги не мав ні найменшого уявлення про цей водоспад.

Удень 27 липня, на дванадцятий день по тому, як ми вирушили в «три-чотириденне» плавання з Форт-Резольюшен, ця болісна подорож, яка здавалася нескінченною, нарешті завершилась, і ми з почуттям величезної полегкості причалили до берега.

ЗАГНАНА РИСЬ

Рись мовою індіанців — «чисей». Один із найцікавіших епізодів плавання озером відбувся вранці 27 липня.

Ми були за півмилі від Чарлстон-Харбор, коли один із індіанців крикнув:

— Чисей!

І вказав на південний берег озера. Там, на голому мисі за чверть милі від нас, блукала велика рись. Зрозуміло, моя команда покидала весла та схопилася за рушниці; от-от мала повторитися знайома сцена.

— Не стріляти! — наказав я. — Цією займатимусь я сам.

Із двома найнадійнішими помічниками — Біллі та Преблом — я сів у пірогу. Ми були озброєні ціпком, дробовиком і фотокамерою.

Пристали до берега та виявили, що рись зникла. Ми обнишпорили лісочок, який прилягав до мису, але й там її не виявилось. Стало зрозуміло, що вона сховалася десь на мисі. Тоді Біллі пішов правим берегом, Пребл — лівим, а я — найкоротшим шляхом до мису.

Рись як у воду впала.

Мис був безлісим, якщо не враховувати єдиної ділянки, порослої карликовою ялиною, завдовжки двадцять футів і три-чотири фути заввишки. Проте ялинник був таким густим, що пробратися всередину здавалося неможливим. І все-таки я поповз по-пластунськи під нижніми гілками.

Не здолав і шести футів, як почув гарчання звіра та мимоволі сахнувся — прямо переді мною припала до землі та злобливо блискала очима рись.

Вона підвелася, і мене вразило те, що я побачив під нею іншу рись, частково з'їдену. Я не міг фотографувати звіра в заростях і тому тицьнув її ціпком. Вона загарчала, вдарила ціпок лапою, раптом вискочила із заростей та стрибками помчала до лісу. Поки вона мчала відкритим простором, я встиг зробити один знімок. Раніше мені доводилося чути, що гарний бігун може обігнати рись, і ось тепер я на власні очі побачив це диво.

Пребл був спринтером, і не встигла рись проскочити двісті ярдів, які відокремлювали її від лісу, Пребл уже наздогнав утікачку й тепер

разом із Біллі заганяв дику фотомодель у мою фотостудію. Рись намагалась кинутися вбік, але всі її маневри були вчасно розгадані; загнана на самий край мису, вона виявилася між глибоким озером і ворогами. У неспроможній люті звір пирхав, смикаючи з боку на бік коротким хвостом, присідав, начебто от-от стрибне на нас. Із двадцяти п'яти кроків я зробив другий знімок. Рись розпалилася не на жарт, але я добре знав її звички, знав і людей, що страхували мене.

Відійшовши вбік, я перезарядив апарат і сказав;

— Пребле, я хочу підійти ближче та зняти рись крупним планом. Якщо вона кинеться на мене, вся надія на твій дробовик, інакше — пропадай моя краса!

Пребл із властивим йому красномовством відгукнувся:

— Давай!

І тоді я повільно пішов до звіра, доведеного до розпачу. Очі в нього блискали зеленим вогнем, вуха були щільно притиснуті до голови, короткий хвіст смикався, по мірі того, як я наближався, гарчання переходило в хрипке шипіння. Між нами було всього п'ятнадцять футів, і звір присів, готуючись до стрибка. Я натис кнопку й зробив третій знімок.

І тут мене здолав біс марнославства та змусив піти на ризик. Загнана рись була голодна й нерозсудлива, могла кинутись, але я був упевнений, що живою їй до мене не добратися — я добре знав Пребла, і це додавало мені мужності.

— Потрібен ще крупніший план! — гукнув я. — Ти готовий?

— Угу.

Я пригнувся, підійшов до звіра ближче та з дванадцяти футів зробив четвертий знімок. З незрозумілих причин рись уже не здавалася такою злобливою, як раніше.

— Вона ще не повністю заповнює кадр. Спробую знову, — сказав я.

Далі я повз на колінах, вичікуючи моменту, коли рись заповнить кадр. Я глянув на звіра та прикинув, що нас розділяє вісім футів, спіймав її у фокус і клацнув. О диво! Рись перестала люто гарчати, вона дивилася на мене з виразом *нудьги!*

Пребл помітив, що я скінчив свою справу, та запитав:

— І куди ми цю рись відправимо? У музей?

— У жодному разі, — заперечив я. — Вона добре нам стала в пригоді. Відпустіть її з миром, нехай собі гуляє лісом.

Ми відійшли в сторонку. Рись скористалася з нагоди та помчала до лісу. Наостанок я зняв її на бігу. Це був шостий знімок. Наскільки мені відомо, вона й донині жива та здорова.

ПРОЩАННЯ З КОМАНДОЮ

Спочатку ми, як водиться, приготували їжу, потім я пояснив команді, що потрібно перенести весь вантаж до першого озера через волок завдовжки три з чвертю милі. Вони відразу здійняли галас, але я до цього звик. Із галасу починався кожен ранок, коли я брався їх будити, суперечки виникали по двічі на день то з одного приводу, то з іншого. Злобливе обличчя Больє яскравіше за будь-які слова свідчило про те, що він уже встиг побазікати з тими, хто перемивав кості керівника.

— Я найняв вас матросами на бот і для перенесення вантажу через волок, — нагадав я. Беріться до роботи негайно.

Вони почали свій перехід через волок із дуже важкою поклажею. Це зайняло чотири години, потім усі пообідали та почали ладнати нічліг.

Вранці побурчали та перенесли човен і решту вантажу. Настав час прощання.

У всіх сварках і суперечках старий Уїзо залишався вірним мені. Фрісей був неговіркий навіть, швидше, мовчазний, — але працював добре й ніколи не сумував. Уїзо був старий і кволий, а Фрісей — молодий і дужий, він більше підходив для майбутньої експедиції. Я вирішив, що є сенс дати старому відступного, щоб відмовився від участі в експедиції на користь Фрісея. Спершу я запитав у останнього, чи хоче він плисти далі до краю карибу. Він хотів, але не міг: дядько наказав йому не йти далі волока. Ця дитяча слухняність старшим — чудова риса, звичайно, та часом вона просто приголомшує.

Отже, в експедицію з нами вирушив Уїзо, і ми добре пізнали один одного протягом цієї тривалої подорожі. Уїзо був чудовий старий — чудовий і дуже доброзичливий. Якою радістю світилося його обличчя, коли його хвалили! Як старий супився, коли йому дорікали! Останнє траплялося вкрай рідко — він робив усе, що міг, і мені досі приємно про нього згадувати. Як зараз, чую його привітний голос о ранковій порі. Це означало, що сніданок буде готовий хвилин за десять.

— Окімоу, те («Начальнику, ось вода»), — бувало, казав він, готуючи воду для вмивання та щиро дивуючись, чому це «Окімоу»

всупереч здоровому глузду вмивається щоранку. Сам він вважав себе таким чистим, що за весь час нашого знайомства не мився жодного разу.

Були в старого Уїзо дві риси, особливо важливі для провідника, завдяки яким на нього можна було покластися й у наступній експедиції на Північ. По-перше, він ніколи не забував місця, де побував хоча б один раз, і міг безпомилково знайти його знову. По-друге, в нього було вражаюче чуття під час пошуку палива для багаття. Він знаходив хмиз у найближчій балці або розпадині скелі швидше за гостроокого ворона чи голодного вовка, які шукають сховану кістку. Щоразу, коли ми висаджувалися на пустельний скелястий берег і всі негайно кидалися підбирати тонкі гілочки карликової берези або пучки сухої трави, щоб скип'ятити чайник, старий Уїзо йшов кудись і хвилин за п'ять повертався з оберемком хмизу, який ніби чарами перенісся до безлісої північної пустелі. І не було такої стоянки, де старий не знайшов би палива. Ми були раді, що взяли його в експедицію.

І я був не менш радий розпрощатися з іншими членами команди. Я спорядив їх провіантом на тиждень, додав бобів на всю компанію та дав папір, у якому вказав робочі дні й виконане завдання, а також похвалив Фрісея та повідомив правду про Больє.

— Папір пише про мене? — підозріливо запитав «герой».

— Так, — підтвердив я, — і про тебе, і про інших. Я прошу Хардинга заплатити вам, як домовилися.

Ми потисли один одному руки й розійшлися. Звідтоді я не зустрічав — і не хотів би зустріти нікого, крім Фрісея.

РОБОТА ГЕОЛОГІЧНИХ СИЛ

Пливучи річкою вниз, ми спостерігали процес розмивання берегів. Річка виривала із землі дерева, крутила їх у вирі та несла до далеких північних берегів, розширюючи власне русло, поки воно не ставало зашироким для її звичайної течії. Згодом річка прокладала та поглиблювала нове русло серед власних відкладень гальки, гравію і піску.

Щовесни відбуваються десятки тисяч зсувів берегів, і нові тонни підмитої землі додаються до тих мільйонів, що їх річка виносить у величезні водойми за назвами Атабаска й Велике Невільницьке озеро.

Багато дерев, які стояли на межі зсуву, були розірвані надвоє. Безліч островів змивається та безліч утворюється знову в результаті цих сезонних паводків. Нам не раз траплявся острів, де ялини були наполовину засипані землею, — це навіжена річка-матінка подарувала йому шестифутовий шар наносів.

У дельті річки Невільницької біля Форт-Резольюшен перед нами відкрилися підсумки її діяльності з розширення дельти. Мільйони тонн землі, винесені в глибоке прозоре озеро, заповнили його на багато квадратних миль, і тепер воно так обміліло, що стало складнопрохідним навіть для піроги. Тисячі величезних дерев, викрадених річкою в її верхній течії, утворили завали-дамби; обростаючи наносами, вони сповільнюють плин ріки. На дамбі росте очерет, який затримує ще більше наносного ґрунту. Верба закріплює його, і в результаті утворюється суша. Саме так виникли всі низовини біля устя річок Великої Невільницької та Атабаски. А нові дамби з дерев, які готують наступне захоплення озера, зустрічаються з регулярністю, в якій можна запідозрити участь людини.

Пізніше, коли ми досягли безлісої тундри, робота природних сил була настільки ж очевидна, хоча ми й не могли спостерігати її наприкінці літа, бо головний діяч тут не текуча вода, а гігант Санта-Клаус.

ВОЛОК ПАЙК

За кожні сто миль я вирішив залишати в затишних місцях запас провіанту, якого б вистачило на двісті миль зворотного шляху, та застрахуватися в такий спосіб від можливих збитків. Подібні запаси продовольства вже зберігалися в Чіпевайані, у Сміті й Резольюшені, але це були поселення, тепер же ми вирушали в зовсім дикі місця, де навряд чи зустрінемо подібних до себе й де опинимося віч-на-віч із суворою природою Півночі. Інші мандрівники теж покладалися на схованки, але в схованок є три смертельних вороги — погода, ворони та росомахи.^[15] Я передбачив, як уберегти схованки від кожного з них. Непромокальні мішки із заміниці шкіри повинні були вберегти їжу від негоди, підвішені на мотузках порожні консервні бляшанки — відлякувати ворон. На дерево, де влаштовувалася схованка, не могла видертися жодна росомаха: його охороняв «амулет», забиті вістрями донизу великі рибальські гачки. Цей спосіб, запозичений у Тиррелла, діяв безвідмовно, і жодна з наших схованок не була пошкоджена чи пограбована. Тиррелл дуже багато зробив для вивчення тутешніх місць, і його ім'я навіки пов'язане з історією та географією цього краю. Складену ним карту волока ми вважали подарунком долі — з'ясувалося, що наш провідник був тут лише раз, та й то ще в дитинстві. Він, природно, все забув і часто сумнівався у виборі шляху. Дивно інше — як він примудрився взагалі хоча б щось запам'ятати.

На волоку Пайк нам дошкуляла комашня, яка роїлася навколо та нападала з такою люттю, що комарі порівняно з нею здавалися безневинними метеликами, котрі щойно випурхнули з кокона. Хоч якою великою була наша ворожість до цих кровососів, вони принаймні не заражали хворобами (дотепер!) і не прокушували щільний одяг. Мошкара ж бо подібна до чуми, яка скрадається в пітьмі; вона залазить під одяг, жалить і виділяє якусь отруту. Найбільше страждають частини тіла біля отворів у «обладунках» — шия, зап'ястя та щиколотки. Незабаром шия у кожного з нас стала схожою на шию старого, загартованого в битвах моржа. Дивовижно роздута, в гулях наривів і кривавих фляків, вона страшенно боліла й мала огидний вигляд. Могло здатися, що це сліди якоїсь страшної хвороби. Ночі зо

дві через пекучу сверблячку я не заплющував очей. На щастя, третього дня ми вибрались із зони панування ненависних комах і щиро поспівчували бідолашним єгиптянам, яких за їхні власні чи й чужі гріхи спіткала одна з кар єгипетських — мухи.

Але було в нашому таборі те, що з надлишком надолужило цю напасть — дух доброзичливості та віра в майбутнє! Старий Уїзо, усміхнений і веселий, завжди готовий узятися до будь-якої справи, часом збивався з дороги — і не дивно, якщо врахувати всі обставини, — але його помилки були поправні, оскільки я прихопив із собою чудові карти Тиррелла. На здорованя Біллі теж завжди можна було покластися, вранці його не доводилося будити двічі. На яку б ранню годину не призначили підйом, він відразу вставав і вправно готував сніданок — чудовий сніданок, варто зазначити, адже Біллі був першокласним кухарем. А якщо було потрібно перетягти вантаж на волоку, він безмовно звалював на себе по двісті п'ятдесят фунтів.

Пребл поєднував у собі знання, неабиякий розум і незвичайну фізичну силу. І, хоч це й не входило в його обов'язки, він приймав на свої плечі не менший вантаж, аніж Біллі. З ряду причин я міг переносити лише легкі речі — рушниці, фотокамери, все крихке та битке, або ж, поки Біллі працював вантажником, готував їжу. Але всі ми в прямому та переносному значенні були в одному човні — разом гребли, разом працювали, разом їли й, наснажені загальним бажанням, прагнули до однієї мети. З огляду на це подорож була ідеальною.

За три з половиною дні ми пропливли вісім маленьких озер, здолали дев'ять волоків (30 миль) між двома чималими водними шляхами — Великим Невільницьким озером і озером Артиллері, на березі якого стали табором у ніч на 31 липня.

Двом із десяти озер першовідкривачі не дали назви. І я скористався цим та назвав їх Уїзо й Лутіт на честь своїх помічників.

Уся місцевість тут — куди не глянь — порізана оленячими стежками. Сліди карибу різко відбиті, мов у преріях бізонів, але роги та кістки трапляються рідко. З'ясувалося, це тому, що карибу скидають роги далеко від рідних місць, а кістки загиблих тварин перемелюють вовки.

Старих слідів була незліченна кількість, свіжих — жодного. Уїзо сказав:

— Днів за чотири оленів буде сила-силенна.

Старий помилився, стада карибу з'явилися місяців за два, не раніше, що свідчить про навіжену вдачу цих тварин.

Тут, на північних берегах озера Артиллері, де закінчуються ліси, ми виявили, як не дивно, дерева-велетні: модрину, найбільшу з бачених досі, та ялину п'ятдесят п'ять дюймів у обхваті на відстані фута від землі.

У цьому таборі Уїзо поскаржився на погане самопочуття — у нього боліла спина. Я не міг зрозуміти, що з ним, але Біллі мудро зауважив:

— Дайте йому яку-небудь пігулку, і він миттю видужає. Не має значення яку, аби тільки він від вас її отримав.

Якщо вже давати ліки навмання, то найкраще — проносне. І я дав Уїзо велику сильнодіючу пігулку ревеню, після чого все налагодилося.

НАРЕШТІ НА БАТЬКІВЩИНІ КАРИБУ

Вранці 1 серпня ми вирушили в плавання озером, бо відчули — вкотре! — приплив радості з того, що перебуваємо на завершальному етапі подорожі й нарешті наближаємося до Землі Карибу.

Ми пливли глибоким спокійним озером, милувалися берегами, прикрашеними малорослим лісом. Прозора глибина північних озер тішила око. Дно озера за глибини п'ятнадцять футів видно так само виразно, як дно дрібного струмочка де-небудь на сході країни.

Коли човен ковзає по воді й ти вдивляєшся в далекий підводний світ, виникає повна ілюзія польоту. Я вперше поцінував швидкохідність нашого чудового човна. Всі мої колишні уявлення про його швидкість виявилися заниженими. Маючи на руках карти Тиррелла, я вирахував, що ми вчотирьох гребли зі швидкістю не три з половиною, а п'ять миль за годину — за бажання могли вичавити й усі шість.

Обгинаючи південно-східний берег острова, ми спостерігали, як поступово гірський ландшафт переходить у рівнинний, гряди крутих гранітних скель змінюються круглими пагорбами та зеленими долинами поміж них. Я дивувався з назви цих місць — Барренс.^[16] Дерева тут дійсно не ростуть, але буяння трав можна порівняти, мабуть, із заплавними луками Нової Англії. В інших долинах трава не гірша, ніж у преріях Індіани, та й у найоголеніших місцях пасовиська кращі, ніж у центральній частині Вайомінгу. Будь-який скотар із Заходу вважав би своє становище міцним, якби мав такі. А ці землі називають пустищами!

О третій пополудні перед нашими очима розгорнувся дивовижний краєвид — гора Бівер-Лодж. Її рожево-червоні гранітні стрімчаки створюють неймовірний контраст зі смарагдовою шапкою із трав і мохів, які ростуть тут воістину в тропічному достатку, а води озера, що омиває виступи скель, — середземноморською синявою.

Останні дев'ять миль ми пройшли менш ніж за дві години, проминули занедбане індійське село та висадилися біля останньої межі лісів о пів на восьму вечора.

Уночі розгулялася негода, квапитися не було потреби, втома далася взнаки, і ми проспали до десятої. Біллі підійшов до мого намету й сказав:

— Містере Сетон, з'явилися карибу!

Я рвонувся до дверей і на тлі неба побачив на скелі чотирьох оленів. Ми разом побігли до найближчого пагорба. Назустріч нам ішов Пребл — він уже побував там і бачив їх. З високої місцини ми нарахували двадцять оленів — ціле стадо.

Незабаром з'явилися й інші стада. Карибу паслися в кожній долині, вони повільно просувалися на південь або стояли, насолоджуючись прохолодним вітерцем, який позбавляв їх від мучителів-кровососів.

У полі зору було близько тисячі оленів — перші побачені мною карибу, моя винагорода за три тисячі миль шляху. Уїзо дуже розхвилювався — ці олені були провісниками, гінцями величезних стад.

— Зараз багато карибу, — сказав він і посміхнувся щасливою дитячою посмішкою.

Я йшов у одному напрямку з самим фотоапаратом. Усього за п'ятдесят футів від мене пройшло не менше двадцяти оленів. Біллі разом із Уїзо подався на полювання, але карибу обходили їх стороною, і мисливці промахнулися разів із вісім, перш ніж вкляли більш вдалим пострілом молодого самця.

Увесь день я насолоджувався, спостерігаючи за оленями. Кілька тварин завжди залишалися в полі зору. Наступного дня ми з Уїзо піднялися на гребінь гори на схід від табору. У нього була при собі рушниця, в мене — фотоапарат. Уїзо погано уявляв собі, для чого потрібен фотоапарат. Якось раз він сказав Біллі віч-на-віч:

— Якщо йдеш на карибу, краще брати рушницю.

Уїзо дивувався, чому я його постійно стримую. Якби його воля, він пуляв би безперестанку.

— Хіба ми прийшли сюди не полювати на карибу? — дивувався старий, але виконував мої вимоги.

Ми розташувалися на гребені гори, яка продувалася всіма вітрами та разом із червоношкірим сином ялинових лісів спостерігали за

дикими тваринами північних прерій.

Карибу — природжений кочівник, він завжди в дорозі, завжди швидко йде проти вітру. Дме західний вітер — карибу йде на захід, змінюється вітер — стада карибу повертають йому назустріч. Зараз віяв північний вітер, і всі олені йшли на північ: не брели, не стрибали — олень рідко стрибає, та й то не більше двох хвилин; вони йшли швидким кроком, не зменшуючи швидкості по десять миль за годину, а із зупинками — шість миль. Карибу завжди в русі. Якщо ви бачите оленя, що застиг на місці, знайте, що це не карибу, а валун.

Ми зайняли свій спостережливий пост на горі о третій пополудні. За кілька хвилин з півдня з'явилася самка, зачула нас і негайно ретирувалася. Слідом за нею з'явилася інша, потім один молодий олень, ще один старший, потім з півдня прийшло величезне стадо, голів п'ятсот.

Олені переміщалися дуже швидко й мали пройти повз нас у південно-східному напрямку. Але, не доходячи пів-милі, зачули людину й сахнулися вбік, начебто ми були зовсім поруч. Карибу в паніці розсипалися, метнулися на південь, але незабаром знову зібралися в стадо й рушили в колишньому напрямку. Тут їм у ніздрі знову вдарив людський запах, і вони знову розбіглися. Паніка тривала досить довго, але нарешті вони зібралися до купи, здолали страх перед жахливим запахом і пройшли ніби крізь нього. Завдяки цьому я отримав можливість зробити знімки з п'ятисот ярдів.

Звук цокання їхніх копит чути здаля — за півмилі, за триста ярдів я його не розрізняв, але виразно чув, коли вранці повз намет пройшло стадо за п'ятдесят ярдів.

Карибу часто пирхають і трішки порохкують. Ще я помітив: хоча стадо постійно рухається, один-двоє оленів час від часу лягають, але відразу підхоплюються та наздоганяють стадо, боячись відстати.

О четвертій тридцять із півночі примчало дво-тримісячне оленя, зупинилося за сорок кроків від нас і залягло в густій траві, немовби йому нікуди було квапитися. Я сфотографував оленя й підповз ближче, щоб зробити ще знімок, як раптом просто в мене над головою просвистіла куля. З щасливого сміху провідника я зрозумів, що він не втримався від спокуси «взяти» оленя.

За якийсь час у наш бік рушив молодий олень. Коли він, пофоркуючи, підійшов до нас кроків на шістнадцять, Уїзо знову не

витримав, порушив мій наказ не стріляти й долучив оленя до музейної колекції. Я суворо вичитав Уїзо. Він стояв похмурий, насуплений, як бешкетник-хлопчисько, який не може зрозуміти, за що його лають. Він вислухав мене мовчки, але пізніше поскаржилися Біллі:

— *Навіщо* ми сюди прийшли?!

На світанку мені наснилося, начебто я знову в Нью-Йорку й під вікнами моєї спальні завиває зо двоє березневих котів. Виття посилювалось, я прокинувся й почув котячий концерт наяву. Голосне нявкання лунало десь зовсім близько, принаймні один кіт був поруч. Я піднявся, щоб побачити співака навч, і виявив, що на озері, за декілька ярдів від намету, плаває полярна гагара.^[17] Вона уважно розглядала наше житло й час від часу, висловлюючи подив, видавала крик, який нагадував котяче нявкання.

За кілька днів до нашого прибуття подув південний вітер, він і пригнав сюди оленів. Назавтра він змінився північним — і жодного карибу у цих краях не залишилося.

Удень я зійшов на пагорб, де Уїзо кинув напередодні оленячі нутроці. Великий звір жовтавої барви поїдав останки карибу. Мені не вдалося розгледіти його як слід, оскільки він зник за каменем. Можливо, це був вовк, але я бачив його тільки мигцем, та ще й зі спини, тож не зміг розібрати, що це за звір.

Увечері ми вирушили з Преблом знову на те місце й побачили — звір там. Але щойно ми наблизилися на двісті ярдів, звір зник так само таємниче. Ми не могли зрозуміти, куди він подівся. Місцевість навколо пагорба була рівна, ми оглянули околиці й у бінокль, і неозброєним оком, але волоцюга немов крізь землю провалився. Ми припустили, що це був молодий тундровий вовк, жовто-білий і безхвостий.

Наступного дня Пребл із Біллі принесли таємничого гостя. Це була жителька лісів, велика рись. Вона дуже охляла й важила всього 22 фунти. Яким побитом вона опинилася за двадцять із чимось миль від суцільних лісів та за дві милі від останніх острівців лісу?

Так ми ще раз переконалися в тому, з якою працею здобувають їжу рисі в нинішній голодний рік.

ПРОЩАВАЙТЕ, ЛІСИ!

Я робив багато нотаток про ріст лісових дерев як тут, так і протягом усього нашого шляху.

У березні 1907 року в себе вдома, у Коннектикуту я спиляв дуб заввишки сто десять футів, 32 дюйми в діаметрі та нарахував лише 76 річних кілець.

У горах Біттеррут (Айдахо), де ми розбили табір у вересні 1902 року, я бачив сосну заввишки шість футів шість дюймів із діаметром біля підстави 5,4 дюйми — і з 14-річними кільцями.

Там само я робив виміри бальзамічної ялиці: висота 84 фути, діаметр 15 дюймів на відстані за 32 дюйма від землі. Я визначив 52-річні кільця й 50–52 кільця сучків. Найпотужніший поштовх росту стовбура збігався з найбільшим річним кільцем.

Звичайний пень зміг розповісти, що ріст відбувався з північного сходу, тут кільця досягали 9 дюймів від осердя до кори. Зі східного ж боку — 8 з половиною дюймів, з південного — 8, а із заходу та півночі — всього по 6,5 дюймів. Найменшим він був на північному заході — 6 дюймів. Ялиця освітлювалася головним чином з північного сходу. Це був край могутніх лісів.

Річка Велика Невільницька — на вищій широті, але там менша висота над рівнем моря. У червні 1907 року, вимірюючи високі канадські ялини, я визначив, що їхній середній розмір — 118 футів заввишки, ледь більше одинадцяти футів в обхваті (за один фут над землею) за діаметру три фути шість із половиною дюймів.

Багато чорних тополь мали обхват дев'ять футів.

Щодалі ми просувалися на північ, то яскравіше проявлявся ефект короткого літа, яке стримує ріст дерев. У Форт-Сміт я спиляв сосну Банка. Вона мала діаметр 12 футів і 23 річні кільця біля підстави. За шість футів від землі в ній було 12 річних кілець і 20 кілець сучків. Усього ж я, на власний подив, нарахував 43 кільця сучків. Двадцять із них росли в нижній частині. Дерево стояло в густій тіні.

У Форт-Резольюшен ми розпрощалися з Канадською зоною могутніх лісів і вступили, як я вже писав, у зону карликових дерев. І,

нарешті, у пошуках лісу на межі з тундрою ми спостерігали останню спробу лісу здолати Санта-Клауса в його власному царстві.

Природний ріст кожного дерева проходить три стадії. Перша — низька парость, яка стелиться по землі та досягає часом десяти футів, але не підіймається вище ніж на один. Вона перебуває в цьому стані, поки не зміцніє коріння в землі, не накопичить сили, щоб випустити довгий центральний паросток. Це вже друга стадія. Центральний паросток подібний до сосни в Ноевім ковчезі. Згодом він виростає в дерево, а парость унизу відмирає. Це — третя стадія росту.

Ми зрізали викривлений стовбур карликової ялини. За діаметру півтора дюйми було 25 річних кілець! Деякі стовбури карликової ялини досягають п'яти дюймів у діаметрі. Вік їх — не менше ста років.

В одному з наших таборів стояла канадська ялина^[18] заввишки 30 футів і діаметром 11 дюймів за 4 фути від землі. Річні кільця були настільки тонкі, що ми їх насилу порохували. Їх було 190.

Докладно вивчили й карлика 8 футів заввишки та 12 в діаметрі. У ньому було 205 кілець плюс порожнеча, яка займала, очевидно, не менше 100 кілець. Цьому дереву — від трьохсот до 325 років.

Ось які крайнощі. В Айдахо або Коннектикуті за десять років виростає таке саме дерево, як за триста років у Арктичній зоні.

БЕЗЛІСІ РІВНИНИ

7 серпня ми згорнули табір «Останніх Лісів». Колекції, запаси продовольства розмістили, як звичайно, у схованці на верхівках двох дерев. Магічне намисто з рибальських гачків зберігало схованки від хижаків.

До полудня за три години шляху ми пропливли 15 миль і стали табором далеко за Подвійними Пагорбами. Цілий день човен розсікав воду, засіяну здохлими комарами. Їх було не менше десяти на квадратний дюйм біля берега.

Вранці напрям вітру змінився, і він подув із півдня. О другій пополудні ми побачили стадо карибу із шістдесяти голів, яке брело на південь. Перше стадо за два-три дні.

Траплялося й багато одинаків, а о третій з'явилося велике стадо з чотирьохсот-п'ятисот голів.

Ночували ми на річці Касбі потому, як здолали шлях у 36 миль за 7 годин 45 хвилин.

Виявилося, що ми розташувались поблизу від оленячої переправи через річку. Незабаром зі сходу з'явилася дюжина оленів і ввійшла у воду. Потім пустилося вплав ще одне стадо з восьми оленів. Ми розпочали переслідування. Олені попливли швидше, але й ми не відставали. Наш човен мчав зі швидкістю шість миль за годину, повільно, але впевнено переганяючи карибу. Вода навкруг оленів спінилася. Я ніколи не бачив, щоб тварини так швидко пересувалися водою. Оленя, що боялося відстати, видерлося передніми ногами на спину матері та пливло разом із нею. Попереду була молода важенка або бичок — я не розібрав, — а останнім плив великий олень, самець. Стадо швидко здолало переправу та вибралося на берег. Шкода, що вже смеркло і я не міг зробити знімок.

Ми вже вкладалися спати, коли раптом почувся тупіт і форкання — карибу ішли через табір. Біллі налякав їх, і стадо розділилася — половина кинулася у воду, інші повернули назад.

Ще пізніше повз наші намети пройшло стадо з двохсот голів. Уранці Біллі скаржився, що вночі не стулив повік — олені йшли так близько від наметів, що спотикалися об їхні розтяжки. З того дня ми

майже постійно бачили карибу. Вони блукали неподалік маленькими стадами або окремими групами. Складалося враження, що вся земля навколо — нескінченне пасовисько з незліченними чередрами диких оленів.

За рік по тому, проїжджаючи благодатним штатом Іллінойс, який славиться породистою худобою, я раптом подумав, що карибу на Півночі значно більше, ніж худоби в Іллінойсі.

Багато моїх попередників, покладаючись на численність оленячих стад, так жодного й не побачили та прирекли себе на голод. Я ж, не розраховуючи особливо на м'ясо карибу, захопив із собою чималий запас продовольства й тому не залежав від полювання на оленів. Карибу ж, як навмисно, навідувалися в табір щодня, і ми харчувалися оленятиною, залишаючи запаси на чорний день. І він настав неочікувано. Одного ранку, коли ми вже звикли, що оленятини в нас завжди вдосталь, я запитав у Біллі:

— Як у нас із м'ясом?

— Майже все скінчилося, — відповів він. — До четверга треба добувати карибу.

— Запас до четверга треба зробити сьогодні. Я не люблю залежаного м'яса. Он, дивись, який гарний бичок походжає пагорбом, — сказав я.

— Ні, тільки не цей, до нього добрячих півмилі. Доведеться тягти м'ясо в табір. Краще зачекаємо: олені самі приблукають до нас.

І ми чекали, поки їжа сама прийде до нас додому.

Свіжа оленятина, та ще й уміло приготована, ні з чим незрівнянна, ідеальний же спосіб її приготування — смажити над відкритим вогнем. Мисливці кажуть:

М'ясо з пательні — жорстке, як підешва,

У казані — теж не надто смачне,

А від смаженини — ніхто не відтягне!

Як же засмажити м'ясо на вогні без постійного пильнування? На Півночі я винайшов дуже просте пристосування та пропоную всім мандрівникам ним скористатися.

Шматок м'яса, нога наприклад, підвішується на дроті. До верхнього кінця дроту кріпиться дерев'яна лопатка або пласка тріска та прив'язується шнурок — сюди гаряче повітря вже не доходить. Вітер рухає лопаткою, вона скручує шнурок, який по тому знову розкручується. Система діє безвідмовно, не вимагає втручання людини. М'ясо крутиться, мов на рожні, та засмажується чудово.

Загалом, жили ми розкішно.

Ця земля створена для пасовиськ. Місце останнього табору чимось нагадувало Техас — відкриті трав'янисті рівнини, окремі піщані виходи, схили пагорбів, порослі деревцями, а далі — суцільні зарості низеньких чагарників. Різниця лише в тім, що тут своя рослинність: верба, карликова береза, ялинник, багнець — і все навколо дуже яскраве, насичених барв. Смарагдова зелень тутешніх берегів викликає в пам'яті західний берег Ірландії.

НЕВІДОМІСТЬ

Восьмого серпня ми стали табором біля затоки Пірамід на західному березі озера Касба, названого так за п'ять високих конічних куп каменів льодовикового походження, розкиданих уздовж берегів. На вершині одного з них я залишив пам'ятний знак — шестифутовий стовп, складений із великих каменів.

Дев'ятого серпня минули дуже важливий для нас мис, котрий я назвав Тиррелл-Пойнт, і потрапили в невідомість — на цьому місці закінчилася карта Тиррелла. Втім, була в мене схематична карта Джорджа Бека 1834 року, складена поспіхом, у складних умовах. По ній майже неможливо було визначити особливості ландшафту.

Наступного дня я досліджував східну затоку озера Клінтон-Колден і виявив притоку, названу мною Лорі-Рівер. Неподалік від її устя я склав піраміду з каменів, закріпив на ній згори роги карибу і написав: «Е. Томпсон Сетон, серпень 1907».

Майбутні дослідники озера Клінтон-Колден виявлять, що Конічна височина на східному березі — дуже примітна риса ландшафту. Це — льодовикова морена, яка піднімається на 50 футів над берегом, котрий, у свою чергу, підноситься над озером ще на сто футів. Конічну височину видно з будь-якої точки озера.

Шлях наш тривав — день за днем.

Часом нас затримував зустрічний або штормовий вітер, але ми надолужували втрачене в штиль, який завжди встановлювався до вечора.

Ми проходили по 30–35 миль протягом дня, зваблені жагою відкриттів і знань. «Я повинен побачити, що там, за гребенем гори; я повинен переконатися, що це справді острів; можливо, з цієї точки я побачу озеро Ейлмер, стада карибу або навіть вівцебиків». Наша допитливість винагороджувалась, і майже завжди найнесподіванішим чином.

Одного разу біля озера Кревел переляканий старий Уїзо з'явився в табір зі звісткою — він бачив віддалю людину! «Людина» в цих краях

означає «ескімос», а з ними в індіанців давня ворожнеча, ескімоси вселяють у них жах.

Ми так і не дізналися правди. Уїзо, гадаю, помилився.

Разів два з берега чулося протяжне виття тундрового вовка.

Не минало й дня, щоб ми не побачили кількох оленів.

Більшість карибу-одинаків траплялася нам на маленьких островах. У шести з тих, за котрими спостерігали доволі зблизька, було зламану ногу. Це — очевидний доказ недавньої навали мисливців, але найближчі індіанці жили за двісті миль на південь, а найближчі ескімоси — за триста на північ. Були всі підстави припускати, що, крім нас, на цих величезних територіях людей не було, а ми оленям ніг не ламали. І кожного з восьми вбитих нами карибу давно з'їдено.

В оленів у цих краях є лише один небезпечний ворог — тундровий вовк. І що більше я про це думав, то більше утверджувався в думці, що карибу ламали ноги, рятуючись від вовків.

Яким чином? У всіх шести випадках, очевидно, відбувалося те саме. Олені такі прудконогі, що вовкам на рівнині їх не догнати, і тоді вони вдаються до хитрощів — оточують оленів і женуть їх скелястою місцевістю або до урвища. Олень розбивається або калічиться. Карибу зі зламанною ногою знає, що єдиний шанс на порятунок — добутися до води. Там він у безпеці. Олені — чудові плавці, й вовки навіть не намагаються їх переслідувати на воді. Олень-каліка знаходить притулок на острові та спокійно живе там, поки кістка не зростеться, або — буває і таке! — поки не замерзне озеро, тоді він знову виявиться у владі свого смертельного ворога.

Цих шістьох карибу можна було вважати пацієнтами в лікарні природи, і наше шанобливе поводження, сподіваюся, не зіпсувало їхнього мінливого уявлення про рід людський.

На острові, названому мною Сова і Заєць, ми вперше побачили полярну сову та зайця-біляка.

У цих краях коли помітиш дерево, миттю розумієш, що це не дерево, а роги оленя. Надзвичайно гіллясті роги ми бачили на острові біля устя річки, яка впадає в озеро Ейлмер. Висаджуючись на берег, я прихопив фотоапарат. Олень лежав на відкритій місцині, але за двадцять кроків від нього ріс хирлявий чагарник. Я підповз до цієї природної схованки та зробив перший знімок. Потім розпластався на

землі так, що майже злився з нею, та підкрався ще ближче. Клацання фотоапарата насторожило оленя. Він підвівся, потяг носом повітря й знову ліг — надав мені можливість зняти його ще раз. Я витратив фотопластинки й підвівся на повний зріст. Олень утік, ледь накульгуючи, — видно, і він, як інші скалічені карибу, перебував тут на лікуванні.

Щоразу, коли я бачив карибу, відчував трепет.

— Дивися, карибу! — ці слова завжди вимовлялися нами з хвилюванням і радістю, і не було випадку, щоб ми не відчували щасливого задоволення від думки — нашої мети досягнуто!

ОЗЕРО ЕЙЛМЕР

Ми вирушили в дорогу 12 серпня, наступні два дні пливли на захід у пошуках озера. Вранці 15 серпня досягли західної точки найвіддаленішої з досі досліджених нами заток і стали табором в усті великої річки, яка впадає в цю затоку.

Як завжди, ми (всі, крім провідника) взялися за вивчення місцевості. Уїзо подався на пошуки палива.

Я був дуже здивований. Ми не знайшли озера Ейлмер, та виявили важливу річку, якої, імовірно, ніхто ніколи ще не наносив на карту.

Ми пройшли по дві милі в різних напрямках і оглянули місцевість із усіх високих пагорбів — цілком імовірно, ми перетнули єдину водну артерію в цьому районі. Близько полудня, коли всі зібралися в таборі, мені раптом сяйнув здогад:

— Пребле, а що, як це і є річка Локхарт, котра впадає в озеро Ейлмер із заходу?

Виявилось, і Пребл схилився до цієї думки.

— У мене сорок дев'ять аргументів «за» й жодного «проти», — заявив він.

Його слова остаточно розвіяли мої сумніви. «Величезна водна гладінь озера Ейлмер» була міфом. Бек її ніколи не бачив. Він пройшов озеро в той час, коли воно було огорнуте туманом, і під час складання карти поклався на неточні відомості індіанців. Маленьке озеро вибагливої форми, що нагадувало Клінтон-Колден, і було озером Ейлмер. Ми пройшли все озеро й перебували в його найвіддаленішому західному куточку, в усті ріки Локхарт. Можна лише мріяти про те, щоб усі дослідники давали назви «вулицям», якими проходять: з назвами справи тут були такі самі погані, як у Нью-Йорку. Якби ми знали, що Санді-Бей перебуває біля півострова, який має на карті Бека форму трипалої руки, скільки часу заощадили б! З наміром показати майбутнім дослідникам гарний приклад, я залишив пам'ятку в усті річки — склав піраміду з каменів із хрестом нагорі. Хрест убереже його від кочівників-індіанців. Що може вберегти його від білих кочівників — не знаю.

ВІВЦЕБИК

Удень Пребл, Біллі та я подалися пішки на північ: подивитися, чи нема поблизу вівцебиків.

За дві милі від табору я відділився від решти й узяв курс на північний захід.

Поблукав близько години, злякав чимало пуночок, лапландських подорожників, коників, довгохвостих ховрашків і карібубу та набрів на істоту, зустріч із якою принесла несподівану радість. Істотою був усього-на-всього заєць-біляк, другий за цю подорож. Він був дивовижною тут, принаймні цього року, тому й викликав жвавий інтерес. Заєць підігрів його, бо дозволив мені розглядати себе доволі зблизька, замальовувати й фотографувати.

Звичками він не відрізнявся від зайця прерій, навіть хвіст на бігу тримав так само, а це найяскравіша риса зайців різних видів.

16 серпня ми зняли табір на річці Локхарт, тепер уже виразно уявляючи, що прямуємо до північної частини озера. Минули вузьку затоку — з неї, схоже, витікала річка — та помітили на плоскогір'ї буру крапку, яка швидко рухалася. Поза всякими сумнівами, це був якийсь коротконогий звір — чи то росомаха за милю від нас, чи вівцебик за дві милі. Ми розігнали човен до граничної шестимильної швидкості й незабаром переконалися, що бура пляма — вівцебик! Ми ще не дісталися до звичних місць перебування цих великих тварин, а один із них, видно, вийшов нам назустріч. Ми швидко висадились на сушу, зарядили рушницю й фотоапарати.

— Я зроблю кілька знімків. Стріляйте тільки в тому випадку, якщо бик кине́ться на мене, — наказав я.

Ми побігли за величезним вівцебиком — він утікав від нас, поскубуючи на ходу траву.

Чого чекати від нього — втечі чи нападу, — ми не знали й розсудили так: що довше він нас не побачить, то краще. Якщо бик обертався, ми ховалися за каменями. Бик мирно пасся — робили короткі перебіжки, поступово наближаючись до нього. Із двохсот кроків його вже можна було добре розгледіти — величезного, вкритого густою вовною. Він нагадував бізона — і кольором, і розмірами, і

звичками. Про жодну з тварин я не мав настільки мінливого уявлення, думаючи раніше, що вівцебик схожий на гігантського барана.

Перший фотознімок було зроблено. Що саме злякало велетня, не зрозуміло — раптом він кинувся щодуху, не зупиняючись навіть, щоб схопити пучок трави, от-от мав уже зникнути за гребенем гори. Я кивнув Преблу. Він вистрілив у повітря, вівцебик рвучко повернувся, сердито форкнув і помчав у наш бік. Він гордо підняв голову, очі в нього палали, і це викликало в пам'яті африканського буйвола чи бізона американських прерій. По мірі наближення він здавався дедалі більшим і справляв щораз більше враження. З надійного притулку за скелею за п'ятдесят ярдів від нього я зробив другий знімок. Я зрозумів, що іншої такої нагоди більше не трапиться, і, цілком покладаючись на своїх помічників, сказав Преблу:

— Потрібен крупний план, і я підйду до бика ближче. Він, звичайно, кине на мене, і тут уже моє життя залежить від тебе й твоєї рушниці, Пребле.

— Йди, — лаконічно відгукнувся Пребл.

Майже за двадцять кроків від бика я вийшов зі схованки. Величезний бик форкнув, помотав головою, націлився на мене рогами — ось вона, дорогоцінна мить! Але тут гримнув постріл, тварина похитнулася і звалилася на землю, вражена кулею в саме серце. Почулося радісне кудкудакання Уїзо.

Як же лаяв я старого дурня, котрий зіпсував усю справу! Уїзо так нічого й не зрозумів. Він бачив, що начальникові загрожує смертельна небезпека, і діяв, як підказала йому його проклята розважливість. Ніколи більше, супроводжуючи мене, він не візьме до рук рушниці!

Удача посміхалася нам у всьому!

Ми були обмежені в часі й не могли добратися до літніх пасовиськ карибу на березі Льодовитого океану, а олені прийшли провідати нас, коли прибули на свої зимові пасовиська до озера Артиллері. Ми знали, що не зможемо побувати навіть на річці Бека, де водяться вівцебики, — і вівцебик трапився нам біля озера Ейлмер.

І ось іще одна удача! Вночі якийсь звір заліз у наш намет і поцупив м'ясо. Наступної ночі Біллі поставив капкан і спіймав злодія — ним виявився... песець, який ще й дозі хизувався в літній шубці. Ми не

думали, не гадали потрапити до нього в гості влітку, а він сам вирішив навідатися до нас!

Поки хлопці займалися виробленням бичачої шкіри, я згадав про затоку, з якої витікала річка, та пішки подався оглядати околиці.

Милі за дві зійшов на гору і зробив найважливіше за всю подорож відкриття. Переді мною, виступаючи з серпанку далекого північного заходу, несла свої води велична річка — з білим кипінням води біля порогів і водоспадів, темно-блакитна в спокійних місцях, повновода, часом до двохсот, а в середньому 70–80 ярдів завширшки. Зважаючи на карти, я був її першовідкривачем.

Біля самого берега на мілководді хлюпалася безліч великих лососів. Сповнений торжества першовідкривача, я пройшов іще зо дві милі вниз за течією та вирішив назвати річку Ерл-Грей, на честь гідного державного діяча, нинішнього генерал-губернатора Канади.

Склав на березі піраміду з каменів, вказав своє ім'я та дату відвідування. Потім, сидячи на вершині гори, милувався прекрасною річкою — краєвид згори відкривався чудовий. На душі було радісно й світло — моя експедиція, поза всякими сумнівами, пройшла успішно. Всю програму цілком виконано. Я довів численність стад карибу, дослідив озеро Ейлмер, відкрив дві великі річки, досяг нарешті зони перебування вівцебиків і везу з собою коштовний експонат — череп бика-чемпіона.

Це була зоряна година всієї експедиції!

МОЯ НАЙДАЛЬША ПІВНІЧ

Табір «Вівцебик» подарував нам не тільки річку Ерл-Грей, вівцебика та песця, але й багато інших цікавих відкриттів. Пребл спіймав тут довгохвостого ховрашка та виявив, що його защічні мішки натоптані грибами, а потім підстрелив самця куріпки — зоб у того був просто забитий вербовим і березовим листям, хоча навколо було вдосталь ягід, які саме достигали. Останнього вечора, коли Біллі повертався в табір, за ним на відстані пострілу з рушниці йшов тундровий вовк, і, звичайно ж, траплялися олені.

— Усі на борт! — скомандував я вранці 19 серпня, і ми знову вирушили в дорогу. Досягли північної затоки озера, повернули на північний захід. Вранці я сфотографував зайця-біляка, третього за всю подорож. 20 серпня ми розбили табір у затоці Сендхіл, найпівнічнішій точці озера Ейлмер і нашого човнового шляху.

Цілий день у полі зору перебували невеликі стада карибу. З десятків оленів паслося на піщаному пагорбі за пів-милі від табору, кілька одинаків пройшли зовсім близько від табору. Один із них виконав щось на кшталт танцю святого Вітта — стрибав, скакав, трусив головою — схоже, бідоласі дошкуляли гедзі. Коли ми снідали, молодий олень зацікавлено роздивлявся нас із відстані ста кроків.

Повертаючись із прогулянки, Пребл повідомив, що олені скрізь, але стада нечисленні. Вранці мене збудило цокання копит — за тридцять футів від мого намету пройшов карибу. Відразу по сніданку ми подалися шукати вівцебиків на схід від річки Грейт-Фіш. Місцевість тут горбкувата, з рідкими грядами гір і нескінченними заплавленими луками в низовинах — чудові місця для випасання коней. Майже на кожній луці походжали двоє-троє оленів.

Удень за сім миль на північ від озера Ейлмер ми зробили привал на льодовиковій гряді на схід від річки Грейт-Фіш. Звідси відкривався чудесний краєвид — нескінченні неозорі простори, заради яких ми й здолали тривалий і далекий шлях. Ці простори немовби розстелялися перед нами величезною докладною картою, на якій виразно було відбито невідомою гігантською рукою природотворчі процеси.

Роботу льодовиків продовжила робота моря. Ціле століття все тут було скуте крицею арктичної криги, й айсберги, відірвані від загальної крижаної маси, дрейфували на південь, несучи незчисленну кількість валунів. Айсберги танули, валуни осідали на поверхні землі. У столітньому хаосі гори й низовини мінялися місцями. У період, коли настало потепління, розтопило північну крижану дамбу та визволило масу води, архейські гори стояли голі й сухі.

Яке ж це було безрадісне видовище — невисокі похмурі гори, складені гнейсами та гранітами, долини, наполовину завалені уламками скельних порід, і скрізь — хаотичне нагромадження валунів. Нічого живого, нічого здатного зростати, зеленіти — скрізь лише похмурі докази нескінченно могутніх сил руйнування. До обрію — купи граніту, місцями між них сотні великих озер, тисячі малих льодовикових озер, мільйони інших водойм — чистих, небесно-синіх і... безжиттєвих.

Але ось на сцені життя зароджується нова сила, вона атакує не просто гору, не одну скелю, не якийсь камінь, а величезну територію по всьому фронту. Це — нижча форма лишайників, сіра цятка, та й годі.^[19] Лишайник розповзається, роз'їдає граніт, міцніючи. Пізніше лілово-бузкові плями відтіняють рожевуваті тони граніту. Далі виникає новий вид — блідий лишайник маслиново-зеленого забарвлення. На ньому згодом з'являються густо-коричневі оксамитові горбочки. Лишайник, що розгалужується, немов малесеньке дерево, білий лишайник, неначе шар крейди, нанесений на поверхню граніту, лишайник у вигляді маленьких зелених плям і густого порошку яскраво-червоного кольору... Кожен із них-більш високоорганізована форма життя й у свою чергу прокладає шлях ще довершенишим рослинам — мохам.

У схованих від сонячного світла й вітру місцях, де більше вологи, виростає мох, схожий на губку коралових рифів. Розповзаючись, він пристосовується до завойованої ним землі та з кожною перемогою і новим поштовхом росту здобуває особливий, вишуканий відтінок — зримий доказ внутрішньої досконалості.

Між цих широких килимів струмочками розплавленої латуні стікає вздовж тріщин у скельних породах бронзовий мох із зеленою патиною. Корозійна активність живого покриву настільки ж різноманітна, як і його колірна гама.

Інші рослини століттями працюють над вдосконаленням своєї природи. Вони кришать граніт і створюють шар ґрунту навколо кожної гори.

Мороз теж робить свій внесок у спільну справу розколює гранітні брили. Сліди його діяльності — повсюдно. Це купи каміння, рештки валунів, які тріснули від холоду. Отже, лишайники, мохи й мороз працюють разом, спільно розмелюючи гранітні брили на пісок.

Значна частина роздробленого каменю зноситься дощами в озера й інші водойми. Згодом вода проточує собі вихід і просочується, йде під землю, залишаючи мул. Клімат зм'якшується, вітер з півдня приносить насіння трав і незабаром замулене дно колишнього озера заростає соковитими травами, перетворюючись на луку.

А рослини піднімаються вже схилами гір, і кожен крихітний клаптик землі захоплюється новим поселенцем доти, доки всі невисокі пагорби не заростають до самої верхівки, залежно від того, який там ґрунт. Де не можуть прижитися інші рослини, утримують свої позиції лишайники-першопрохідці. Тепер у тутешньому ландшафті рідко побачиш первинні кольори каменю. Навіть скелі на берегах озера Ейлмер розквітли живими фресками лишайників, які полум'яніють і переливаються пурпуром та вохрою, сріблом і золотом.

Що вражає в цих дітях Крайньої Півночі — то це величина квітки й плоду порівняно з самою рослиною. Ягоди журавлини й морошки важать більше, ніж стебло з листям!

Тут і на думку не спаде назвати трави бур'янами, як часом кажуть про буйне різнотрав'я на півдні. Тут удосталь ніжних польових квітів, вони ростуть близько до землі й квітки рослин одного виду утворюють цілі клумби.

Сенсацією Паризької виставки 1899 року стали ювелірні вироби фірми «Лалік». Отож, тут колірна гама «Лалік», оновлюючись, змінюється щотижня короткого літа, і жоден клаптик землі величезного краю на добромu мільйоні квадратних миль не обділений красою.

Маленькі завзяті садівники готові негайно заволодіти будь-якою найменшою тріщинкою в скелі та заповнюють її квітами, немовби кожен дюйм землі дорогоцінний. Природа підносить наочний урок, який садівники-люди лише починають розуміти — маса квітів справляє неабияке враження.

Я стояв на пагорбі, переді мною простягалася широка смуга темного золота — сяюча вохра трави, що вже засихала, з чималими червоними килимками чудової альпійської мучниці — такими червоними, що поруч із ними здався б блідим найчервоніший клен. Біля озера Ейлмер не росте гірський верес, але схили пагорбів забарвлюють у пурпур інші рослини сімейства верескових, чиє листя майже настільки ж насичене пурпуровими кольорами, як і духмяні плоди.

На цьому пурпурному тлі плямами або цілими грядами вирізняються білосніжні квітки багнецю, золотяться та зеленіють луки в обрамленні бузкових скель. Величезні простори забарвилися блідо-зеленими й бузковими барвами оленячого моху.

Під ногами увесь час або соковита розкішна трава чи лугові квіти. Тут рідко побачиш клаптик землі, не вбраний у квіти, не сповнений життя, яке торжествує, проте цей край називається Баррен-Граундз, *Марною пустелею Півночі*.

А кольори безпомилково вказують на те, що життя на Півночі проявляється й у більш високоорганізованих формах. Околиці озера Ейлмер — батьківщина лебедів і диких гусей, багатьох видів качок, пуночок, лапландських подорожників і куріпок. Із пронизливо-блакитних озер долинають стогони чайок і зойки гагар, які наводять жах. На кожному сонячному схилі гори — колонії лемінгів, полівок, ховрашків; для тундрових вовків і росомах це земля достатку. З високої гори я бачив, як то тут, то там з'являлися невеликими стадами карибу.

Це були та земля, ті живі істоти, яких я так прагнув побачити. Це була моя Далека Північ — здійснена Мрія, Мрія багатьох довгих літ. Який він прекрасний зараз, як відрізняється від того, яким я його собі уявляв! Дійсність виявилася нескінченно багатограннішою і кращою за найяскравіші мрії, навіяні оповідями інших людей.

ДОДОМУ

На пагорбі ми розділилися на дві групи. Біллі та Пребл подалися на північ, а ми з Уїзо — на схід із одною-єдиною метою — знайти стадо вівцебиків; вони водилися в цих краях.

Що далі ми йшли, то більше дивувалися — низькоросла верба, яка стирчала прутиками на озері Ейлмер, за шість миль на північ від озера сформувала зарості в людський зріст, а стовбури дерев досягали трьох дюймів у діаметрі. Пояснювалося це й нижчою висотою над рівнем моря, і віддаленістю від широкого холодного озера, яке, поза сумнівом, знижувало середню літню температуру — там і в липні плавав лід.

Пребл із Біллі повернулися в табір ще пізніше. Вони побували на озері Айсі, Крижаному. Назва свідчить сама за себе: річку до самого устя ще й досі сковувала крига. Свіжих слідів вівцебика вони теж не знайшли, зате біля самого табору бачили тундрового вовка, і той втікав. О шостій вечора почав накрапати дощ, уночі розгулялася негода, вранці дощ лив як із цебра. До пів на десяту ніхто й носа з намету не вистромив. Але голод витяг Біллі з теплої постелі. Він приготував усім сніданок.

Незабаром я почув його крик:

— Містере Сетоне, великий вовк у таборі!

— Тягни його сюди! — сказав я.

Почувся постріл, другий, і з'явилися Біллі, який волік за собою величезного тундрового вовка — опудало звіра нині виставлено в Американському музеї.

Цілий день і наступну ніч бушувала буря. Навіть череди карибу не могли виманити нас із наметів. Вранці розпогодилось, але ще й досі було надто вітряно, і ми не зважилися вирушити в дорогу.

Того дня ми переконалися в сміливості, силі та надійності Біллі, так само як у цінності сухого палива. В останньому рейді він виявив неглибоку печеру в скелі, завалену сухим верболозом за кілька миль від табору. І ось, у таку негоду Біллі з власної волі подався в печеру та повернувся за п'ять із половиною годин із важкезною в'язкою хмизу. Шістнадцять миль пішки заради в'язки хмизу! Але, блаженствуючи біля рятівного багаття, ми зрозуміли, що справа була того варта.

Увечері всі вчотирьох ми стали свідками трагічної загибелі лапландського подорожника. Рятуючись від переслідування лютого поморника, він, на нещастя, полетів над озером. Дарма бідолаха метався вгору, вниз, із боку в бік. Поморник був швидший. Підлетіла подруга поморника, але допомога не знадобилася — пірат каменем упав на свою жертву та поволок її в затишну місцинку.

24 серпня 1907 року о пів на восьму ранку ми відпливли із затоки Сендхіл у зворотний шлях — додому.

В Уолф-Ден-Пойнт бачили велике старе вовче лігвисько в скелях і багато прикмет тамтешньої зимівлі вівцебиків. Того дня ми пропливли сорок миль і зупинилися на Сендхіл — острівці біля вузької протоки, що з'єднувала озера Ейлмер і Клінтон-Колден. Сильний вітер затримав нас у цьому таборі до 28 серпня.

Цей острів вподобали для переходу олені. Біллі та Уїзо, не здогадуючись про це, поставили намет просто на їхньому шляху. Вранці, оглядаючи місцевість із вершини гори, я побачив трьох карибу. Вони перепливли річку та прямували в мій бік. Біллі та Уїзо прилягли подрімати по обіді, а я подумав, чи не пожартувати, чи не пустити на них переляканих оленів? І я сховався за валуном. Карибу йшли звичною стежкою. Як тільки вони порівнялися зі мною, я з диким лементом вискочив із-за валуна. Але трапилося непередбачене. Керуючись одвічною мудрістю карибу — «сумніваєшся — стрибай у воду», тварини не ввірвалися з переляку в намет моїх приятелів, а трьома стрибками здолали спуск і кинулись у воду. Після цього спокійно пропливли чверть милі до іншого берега.

Острів Сендхіл — благословенне місце для дрібних ссавців. Саме на цьому острові Пребл добув наш перший екземпляр білого лемінга. Дрібні ссавці почуваються на великих островах краще, ніж на материках, — умови життя ті самі, але вода відгороджує їх від хижаків.

Великий острів посеред озера Клінтон-Колден вподобали довгохвості ховрашки.^[20] Ми виявили цілі колонії хвостатих звірят.

29 і 30 серпня ми гребли без втоми, обстежуючи озеро. На ніч зупинилися біля порогів біля виходу з озера Клінтон-Колден. І наступного дня пройшли пороги озера Касба. Пребл уже приготувався тягти вантажі берегом, але, про всяк випадок, запитав Уїзо:

— Пройдемо пороги?

Уїзо причалив до берега, примружився, оглянув пороги з підвищення та буркнув:

— Угу.

Пребл повернувся та повідомив:

— Ну, вже якщо Уїзо говорить, що можна пройти пороги, виходить, можна. Залишається сподіватися на індіанську розсудливість. Білий ризикує, індіанець — ні; він краще знайде обхідний шлях.

І ми благополучно минули пороги.

Запаси продовольства що не день зменшувалися, і наш красень-човен плів дедалі швидше. У спокійну погоду ми проходили по 30–40 миль.

30 серпня пропливли останні 6 миль за годину та шість із половиною хвилин.

2 вересня, незважаючи на зустрічний вітер, пройшли 36 миль за вісім з половиною годин і ввечері вже ковзали по спокійній гладіні озера Артиллері серед численних мальовничих острівців, поки не причалили до місця нашої останньої стоянки біля Останніх лісів.

ПЕРШІ ЛІСИ

Вранці нас розбудила ніжна, солодкозвучна пісня дрозда, який виспівував «чир-ап, чи-ри-лі», як де-небудь в Онтаріо чи в Коннектикуті. Схованка була цілісінька й ми прикрасили свій стіл різносолами. Удосталь харчів, удосталь палива — про що мріяти? Але на цьому благовоління фортуни не скінчилося. Стояла чудова, дивовижна погода, дивовижні, просто-таки літні, деньки. Комарі зникли, і ми сховали непотрібні накомарники. Скрізь було безліч тварин. Блискуча гладінь озера з білосніжними гагарами немовби втілювала індіанську мрію про мисливські угіддя в раю. Це були найбільш мирні, найщасливіші дні нашої подорожі, і ми цілий тиждень відпочивали в лісі, черпаючи радість із усього, що нас оточувало.

Наступного ранку я надовго пішов до знайомих пагорбів. Кістяки тварин, убитих нами раніше, були об'їдені дочиста, мабуть, чайками та воронами, оскільки всі кістки й навіть сухожилля залишилися цілими.

Виявилося там і безліч свіжих слідів карибу-одинаків, але великі стада, зважаючи на все, тут не проходили. Уїзо на моє прохання навідався в індіанське село за дві милі на південь від табору. Він повернувся зі звісткою, що село покинуте — всі пішли за оленями в ліси на південь від озера. Старий знову помилився у своїх пророкуваннях.

Уночі вдарив перший морозець. У чайниках намерз лід — півдюйма, не менше. Чому в чайниках утворюється найтвердіша крижана шкоринка? Ймовірно, тому, що там незначна кількість нерухомої води оточена металом.

Біллі вчора «ходив на базар» по м'ясо та підстрелив ситого маленького карибу. Сьогодні вранці він пішов по решту м'яса та виявив, що більшу частину поцупила росомаха. Зважаючи на сліди, це була стара самка з одним або двома дитинчатами. Якийсь час ми намагалися йти за ними, але незабаром їхні сліди загубилися в довгій гряді скелястих гір.

Росомаха — одна з найтипівіших тварин Далекої Півночі. Вона здобула недобру репутацію заклятого ворога мисливців. Росомаха йде за ними слідом і спускає всі капкани, ласуючи приманкою, — ось що

викликає людську ненависть, а хитрість, яка дозволяє їй уникнути відплати, викликає страх.

Насамперед росомаха — нахабна розорителька схованок, і, як раніше зазначалося, ми вжили додаткових заходів, обачно убезпечили кожну схованку «намистом» із рибальських гачків вістрями вниз.

Від бувалих мандрівників ми наслухалися історій про диявольську підступність цього звіра. Заради справедливості слід сказати, що зло, яке вона вчиняє, не доведене, зате в росомахи є також гарні якості — майже ідеальне подружнє життя та героїзм матері під час захисту дитинчат. Я кажу «майже ідеальне», тому що батько, наскільки мені відомо, не бере участі у вихованні потомства. Але всі, хто спостерігав за росомахами, сходяться на тім, що матері, захищаючи дітей, виявляють безмежну відданість і хоробрість. Не раз доводилося чути від мисливців, що куди безпечніше роздражнити ведмедицю з ведмежатами, ніж росомаху з дитинчатами.

Мисливець Беллалайз розповідав мені, що двічі знаходив її (росомахи) лігвисько та щоразу насилу втікав від розлюченої самки. У середині травня 1904 року він пішов із приятелем-індіанцем по ялик, залишений за кілька миль від берега на озері Атабаска. Рушниці він не захопив і — треба ж лихові трапитися! — набрів на стару росомаху, котра лежала в ямці під ялиною. Вона кинулася на мисливця, виширилась. У її очах горів лиховісний вогонь, її гарчання нагадувало ведмеже. Індіанець ударив росомаху ціпком і, рятуючись від розлюченого звіра, поліз на дерево. Мисливець же коли побачив дитинчат у лігвиську, кинувся геть від цього місця. Їх було четверо — світлих, із розплющеними очима, кожен не крупніший за ондатру.

Другий випадок стався 1905 року за три милі від Форт-Чіпевайан, теж у середині травня. Лігвисько нагадувало описане вище. Росомаха побачила мисливця й люто кинулася на нього з уривчастим гарчанням, начебто кашляючи. Беллалайз застрелив її та прихопив трьох малят — теж світлих.

5 вересня, відразу ж після заходу, троє-четверо оленів пройшли за двісті ярдів від нас між озером і наметами. Біллі подався за ними з рушницею. З одного пострілу він уклав молодого самця. Олень майже вдягся вже в зимове хутро, вуха побіліли, білі плями з'явилися на

ногах, а черево було зовсім біле. На міздрі шкіри на спині й на хрестці я нарахував сто двадцять один шрам від личинок гедзя. [\[21\]](#)

Хоча всі карибу клацають копитами під час ходьби, хоч як ми старалися, не змогли відтворити цього звуку ногою мертвого оленя.

У нас була чудова можливість спостерігати за життям диких тварин, і тільки одне бажання так і не здійснилося — я не побачив великого стада карибу, яке повертається в ліси, до свого зимового притулку.

За словами очевидців, такі стада настільки перевершують чисельністю бізонячі, що їх не охопиш поглядом. Цілими днями перед тобою рухається й коливається хаотична маса. Вони можуть з'явитися в перших числах вересня, а можуть і наприкінці жовтня, коли почнеться зима. Зважаючи на прикмети, цього року олені повернуться пізно. Якщо на них чекати, можуть замерзнути озера й річки. А ми зовсім не готові до зимової подорожі. Де взяти собак, нарти, зимовий одяг? До того ж, справи кликали мене додому. Обставини змушували підкоритися.

Хоч я так і не побачив дивовижного видовища, одного з найвеличніших у світі зоологічних спектаклів — маршу мільйонів карибу — таки неохоче віддав наказ повертатися, і 8 вересня ми спустили на воду човен «Енн Сетон». Йому стояло пройти тисячу двісті миль угору за течією.

ПРОЩАННЯ З КАРИБУ

Уздовж усього берега озера Артиллері нам траплялися невеликі стада оленів. Вони густо обросли шерстю, в самців з'явилися довгі білі холки, заблищали нові роги. В одного з оленів вони були криваво-червоними. Ймовірно, він щойно чистив їх, і на рогах запеклася кров.

До вечора ми дісталися до південного берега озера та знову опинились у лісовому царстві. Якими жалюгідними здавалися тутешні карлики-деревця, коли ми залишали ці місця, і в якій пишноті постав перед нами той самий ліс тепер! На цьому озері ми й розпрощалися з преріями Арктики, а також із їхніми мешканцями — карибу.

Викладу коротенько зібрані мною відомості про цю чудову тварину. Карибу водяться у всіх безлісних тундрах і на арктичних островах Північної Америки. Більша їхня частина веде стадний, кочовий спосіб життя, але окремі особини можна зустріти скрізь у будь-яку пору року. Взимку вони, як правило, переселяються в ліси, захищені від крижаного вітру, та повертаються на північ пізньої весни, рятуючись від лісової напасті — комарів і комашні. Мошкара докучає їм у лісі, комарі катують скрізь. Полегкість приносить лише ходьба проти вітру, й оскільки тут переважають північні вітри, карибу переміщуються на північ. У безвітряну погоду вони підкоряються закону міграції.

Як визначити кількість карибу? Імовірно, єдиний спосіб — зробити підрахунок під час їхнього масового переселенні на південь. Зі згаданих раніше причин я не зміг цього зробити, тому наводжу деякі відомі факти про чисельність оленячих стад.

Уорбартон Пайк, який спостерігав за карибу на озері Маккей 20 жовтня 1889 року, пише: «Не можу повірити, що стада бізонів у преріях перевершують чисельно стада карибу. Я спостерігав за живим потоком карибу. Він не висихав шість днів, і я навіч уявив собі, яка величезна кількість цих тварин блукає ще в тундрах Баррен-Граундз».

Полковник Джонс (Баффало Джонс) спостерігав за оленями в жовтні на озері Клінтон-Колден. Його опис міграції карибу дає можливість підрахувати їхню кількість.

Джонс стояв на вершині пагорба в центрі потоку, оглядаючи простір на десять миль — це було живе море карибу. Він не мав уявлення, як далеко сягає це живе море. У середньому на акр припадало сто оленів і йшли вони зі швидкістю три милі за годину. Джонс не знав, коли почався перехід, скільки днів олені йшли до того повз пагорб. Але поруч із іншим спостережним пунктом вони йшли чотири дні — удень і вночі. Увесь світ здавався єдиною хисткою масою карибу. Джонсу під кінець уже ввижалося, начебто рухається кам'яний пагорб, на якому він стоїть, а олені завмерли непорушно.

Навіть якщо побоюючись помилитися й припустити, що карибу тоді було вдвічі менше, ніж за підрахунками Джонса, чисельність колосального стада перевищувала 25 мільйонів!

У такому разі оленів, звичайно, більше, ніж навіть було бізонів у найсприятливіший для них період.

Який же ступень винищення оленів? Довелося ретельно вивчити це питання. Насамперед, щодо полювання індіанців на карибу. 1812 року плем'я чіпева нараховувало 7500 осіб. Т. Андерсон із Форт-Сміт показав мені дані про перепис індіанців, які живуть по річці Маккензі. До 1884 року плем'я скоротилося майже вдвічі.

За даними уряду Канади, в 1905 році їх залишалося лише 3411 осіб. Із них індіанці, які живуть на Хей-Рівер, навряд чи полюють на карибу, так що число індіанців, котрі живуть полюванням на оленів, — близько трьох тисяч. Тобто, удвічі менше, ніж сто років тому. Мисливців із них не більше шестисот. Службовці торговельних компаній сходяться на тому, що в середньому кожен мисливець убиває десять-двадцять оленів. Коли Джордж Сандерсон із Форт-Резольюшен убив 75 карибу, про це говорили всі навколо, адже багато хто того року залишилися цілком без здобичі. Таким чином, за найскромнішими підрахунками, індіанці вбивають близько 20 000 оленів за рік.

Ходять чутки, що оленів убивають і китобої, тому я зібрав усі відомості й про їхній промисел.

Ескімоси добувають м'ясо карибу і для себе. Франц Боас у своїй книзі про американських індіанців згадує також про 1100 ескімосів, які мешкають у центральних районах. Із них осіб триста — мисливці. Припустимо на хвилинку, що вони відстрілюють стільки ж оленів, скільки шістсот індіанців. І, виходить, загальний промисел місцевих мисливців — 40 000 карибу за рік.

Оскільки білі рідко потрапляють у ці краї, приблизна цифра 40 000 може одночасно служити щорічним підсумком того, скільки оленів знищується людиною.

Щорічний приріст тридцятимільйонного^[22] стада оленів становить кілька мільйонів, отже, мисливський промисел не може бути основною причиною скорочення поголів'я оленів.

І нарешті, уряд Канади вжив ряду охоронних заходів. Справу передано в надійні руки. Немає сумнівів у тім, що в Канаді не відбудеться чогось подібного до варварського винищування бізонів, яке вкрило ганьбою Сполучені Штати Америки.

ЗІ СТАРОГО ФОРТУ ДО ФОРТ-РЕЗОЛЬЮШЕН

Цілу ніч ревла буря, сніг із дощем ринули на наш табір, та й на увесь південний берег озера Артиллері. Все-таки ми знайшли в собі сили піднятися рано вранці та, ігноруючи негоду, вирушити в дорогу.

Того дня ми здолали п'ять волоків (дорогою на Північ на це довелося витратити два дні).

На день пізніше, коли переправились через озеро Гаррі, ми стали табором майже за милю від озера біля довгого волока. А 11 вересня в таку само негоду ми поставили намети вже на березі Великого Невільницького озера.

Після тундрової рослинності тутешня здалася нам розкішною, мов у тропіках.

Із дощем так-сяк можна було впокоритися, але ось плисти по озеру при штормовому вітрі було небезпечно, і негода прив'язала нас до табору міцніше за мотузки — аж до 14 вересня, коли ми нарешті змогли відчалити.

За дві години досягли Форт-Релайанс, де Джордж Бек зимував 1833 року.

Чудові ліси оточували рештки форту, у лісах водилася безліч усілякої звірини, і ми за три дні, проведені тут, успішно поповнили свою колекцію.

17 вересня переправились через затоку, пройшли невеликий волок і стали табором.

Вранці ми набрали на стійбище зголоднілих індіанців — вони під'їдали останні крихти своїх запасів. Довелося поділитися з ними борошном і тютюном. Індіанці розповіли, що олені підходили до Великого Невільницького озера. Це повідомлення підтверджує хаотичність осінньої міграції карибу.

Увечері зустріли інших індіанців, які бідували ще більше за тих, кого ми виручили напередодні. Вони харчувалися тільки випадковою риболовлею, але ж пристойна риболовля давно закінчилася. Ми

постачили нормальною їжею і цих голодуючих — для таких ось надзвичайних ситуацій і берегли свій НЗ — недоторканий запас.

Хоча на озері, як і раніше, штормило, ми проходили по 30–35 миль за день і до вечора 20 вересня розбили табір у Таль-гіло-лея. Увечері, сидячи біля багаття, я дивився на місяць, який плив безхмарним небом, і щось підказувало мені, що зараз далеко звідси дорогі мені люди теж дивляться на сяючий лик нічного світила.

21 вересня шторм загнав нас на острів Ет-Тен, і ми, не гаючи часу, взялися до поповнення колекції: я зібрав багато коріння сон-трави й каліпсо, Біллі потішив нас — ловив старовинним сільцем канадських сойок; такі сільця ставили в ті часи, коли не було ще вогнепальної зброї. Звільнені ним бранки відразу безстрашно (чи бездумно) поверталися, щоб знову потрапити в сільце.

Цілий день ми тинялися поблизу табору, накриваючись дощовиками. Звук прибою, що розмірено бився в берег, наганяв тугу — марно спливали дорогоцінні години, адже ми квапилися у Форт-Резольюшен, де 25 вересня на нас мав чекати катер.

23 вересня вітер ущух, і ми нарешті відпливли в передранкових сутінках.

Тут починалися рідні краї Уїзо, і все-таки провідник примудрився заблукати. Через його помилку ми потрапили в затоку — я назвав затоку Пасткою Уїзо, у вузьку льодовикову долину завдовжки з милю, залиту колись водою, — і нам довелося зайву милю плисти назад. Старий болісно переживав свою промашку, але мені було ще тяжче — тепер була дорога кожна година.

І все-таки ковзати по водній гладіні в нашому човні, веденому чотирма веслярами, було справжньою насолодою. Зараз ми пливли втричі швидше, ніж раніше на Північ у місткішому човні. Частенько розвивали швидкість п'ять із половиною миль за годину й до вечора здолали відстань у 47 миль.

Щойно ми пристали до берега, як знову розігралася буря, котра шаленіла цілу ніч. Уранці, не лякаючись штормової погоди, ми підпливли на човні до останнього маленького острівця перед завершальною переправою через озеро. Тут мимоволі довелося затриматись, вичікуючи, поки вщухне буря. Пізніше ми довідалися, що

того дня індіанці намагалися перетнути озеро, їхній човен перевернувся, й усі вони, не вмючи плавати, втонули.

Ми були не єдиними подорожанами, що прагнули на південь. Тут я вперше в житті побачив диких лебедів,^[23] їх було шестеро. Прямуючи на південь, вони летіли не в строгому порядку, а постійно перешиковууючись у польоті, утворюючи часом трикутник, як роблять дикі гуси.

Вони махали крильми повільніше, ніж дикі гуси, але швидше за білих журавлів. Знизу здавалося, що вібрують лише кінчики крил.

Спостерігав я політ прекрасних птахів 23 вересня. І наступного дня ми побачили зграю з семи лебедів. Швидше за все, і в першій, і в другій зграї летіли старі лебеді разом із молодняком.

Згодом, коли ми вже пливли до устя річки, нам відкрилася хвилююча картина з життя білих лебедів. Обгинаючи очеретяні зарості, ми спостерігали дедалі нові й нові лебедині зграї. Усього їх було дванадцять. У кожній — не менше п'яти птахів. А незабаром єдиною величезною зграєю, об'єднавшись, близько сотні чудових білих птахів одночасно злетіли в небо та, голосно ляскаючи дужими крильми й викрикуючи хором «ту-ту-ті», полетіли далі на південь — можливо, на який-небудь лебединий «ярмарок» на Хей-Рівер.

Поza всякими сумнівами, це були ті самі 12 зграй, які ми спостерігали напередодні. Моє серце сповнилося радістю, коли я побачив таку безліч прекрасних птахів. Адже я побоювався, що цей вид диких лебедів взагалі зник, так само, як і мандрівні голуби.

Але я забіг уперед. Поки що ми лише перечікували негоду на острові до півночі від переправи. Минув цілий день. Гуркіт прибою ми чули й уночі, але до ранку вітер влігся, і незабаром озеро помітно заспокоїлося. Я розбудив хлопців і вирішив ще до шостої ранку почати переправу. Тримаючи курс прямо на південь, попри досить високі хвилі, ми пройшли 15 миль майже за чотири години, потім повернули на захід і до полудня опинилися біля Кам'яного острова.

Наш красень-човен стрімко ковзав по водній гладіні, забарвленій незрівнянно пишним пурпуром заходу. Спершу ми рухалися вгору річкою Невільницькою, далі південно-західною притокою річки й здолали за день таку саму відстань, як за чотири дні на швидкохідному йоркському боті дорогою на Північ. Ми летіли, мов на крилах,

прагнучи за будь-яку ціну встигнути до відходу катера. Старий Уїзо вперше за весь час виявився на висоті — знав кожен ярд річки, кожен вир. Ми стрілою пролітали повз великі острови, а коли настав час лаштувати нічліг, ніхто не сказав: «Стоп, на сьогодні досить».

Ми гребли й далі. Здавалося, у повітрі витає димок обіцяного катера, і ми уявляли, що капітан вдивляється напружено в далечінь — чи не з'явився наш човен? Це підтримувало наші сили, завдяки чому «Енн Сетон» мчала зі швидкістю шість миль за годину.

Запала ніч, а жадані вогні Форт-Резольюшен і катер, який міг би позбавити нас від воістину каторжної праці, були ще далеко. Але вмілий лоцман і невтомні веслярі не підвели — того дня ми здолали сорок миль водою, а коли нарешті пройшли останні десять і, заціпенілі від втоми, причалили до довгоочікуваного берега, дізналися, що катер *порушив угоду* та відійшов *два дні тому!*

РІЧКОЮ ВГОРУ

Що ми думали про безвідповідального чиновника пароплавства, з чиеї провини опинилися в настільки скрутному становищі, словами не описати.

Усі навколо знали про угоду та її порушення, майже всі висловлювали обурення, і найрізкіші слова, ладні зірватися з мого язика, були м'яким докором *порівняно з тим, що говорили про цього чиновника його колеги.*

Нас втішили щирі вітання друзів та пачки листів із дому. Ми причалили до берега в цілковитій пітьмі близько восьмої вечора, сповнені таких емоцій, що раніше півночі нікому й на думку не спало лягти спати.

У Форт-Резольюшен і раніше було багато собак, але такої гавкітливої орави ми ще не бачили. Коли настав час загорнутися в ковдри, нас, звиклих спати на свіжому повітрі, охопив жах від самої лишень думки про неминучу ночівлю в затхлому приміщенні. Але ставити намет було пізно. До того ж, зважаючи на запах, навколо не знайшлося б і клаптика землі, не запаскудженого псами. Довелося знехотя зрадити свій давній звичай спати тільки на повітрі й на 131 день подорожі влягтися на підлозі в будинку Компанії Гудзонової затоки. Я пішов у приміщення, рятуючись від собачих міток, а вранці з жахом виявив, що цілу ніч пролежав на котячих. Саме пролежав, бо не заплющив очей. Задуха в приміщенні, незважаючи на відчинене вікно, сморід, та до того ж хвилювання, викликане листами з дому, не давали заснути до ранку — і, звичайно, я жорстоко застудився. Уперше за все літо.

У Форт-Резольюшен я розпрощався з провідником. Уїзо розплився в широченній посмішці у відповідь на моє запитання, що йому надіслати в подарунок, і сказав:

— Пришли сокиру, як у тебе.

Три речі в моєму спорядженні викликали заздрощі індіанців — вінчестер, човен і сокира, така гостра, що, за їхнім висловом, «з'їла власне обличчя». У старого був свій вінчестер, віддати йому нашого човна чи прислати іншого я не міг, тому пообіцяв подарувати сокиру.

Посилки поштою ідуть повільно, і тільки за шість місяців Уїзо отримав свою сокиру — не сумніваюся, вона й нині йому служить.

Останній катер пішов, і нам нічого не лишалося, як знову відплисти на човні.

Плисти човном угору по річці, проти течії, означало «йти линвою» майже постійно. У цьому випадку човен тягне на линві одна людина, котра йде берегом. Така робота під силу тільки спритним, міцним, тим, хто знає річку. Джордж Сандерсон, міцно збитий молодий метис, погодився доставити нас у Форт-Сміт за плату — два долари в день, за умови, що я сплачу йому й за дорогу назад. Джоржд був знаменитим у цих краях рибалкою і мисливцем, до того ж, славився як розумний провідник. Ці похвальні якості доповнювалися широкими плечима, добре скроєним тілом, немовби звитим із мускулів. Лише в одному він різюче відрізнявся від решти місцевих жителів — завжди відповідав точно.

Запитай у будь-якого білого або із Заходу, чи далеко до якогось пункту, і він скаже:

— Не так уже й далеко.

Може статися, ви отримаєте й інші відповіді:

— Доведеться добряче потюпати. Не те щоб казна-де, але однаково далеченько.

Приїжджому невтямки, чи то треба пройти сто кроків, чи добиратися до місця тиждень. А, бувало, запитаєш у Сандерсона, чи далеко йти, він лише ледь забариться та відповість:

— Три з половиною милі.

Запитай у місцевого жителя, чи можна добратися до потрібного тобі місця до полудня, і почувеш:

— Та воно, звичайно, можна, тільки туди ще чималенько шкандибати.

«Так», «ні», «доведеться пройти ще дві милі» — сказав би Сандерсон залежно від ситуації. Джорджеві відомості завжди правильні, а річка для нього — розгорнута книга.

«Остогидле собаче місто» ми полишили 27 вересня, прямуючи річкою вгору, й замість Уїзо з нами був Сандерсон. Джордж цілком виправдав свою блискучу репутацію, невтомно крокуючи вздовж берега. Стовбури повалених дерев, кущі, завали — все було йому дарма, він тяг линвою наш човен зі швидкістю три-чотири милі за

годину. І щоночі в моєму серці звучав старий наспів: «Я ближче до домівки на цілий день шляху».

Цілий день ми йшли з ливною, через кожні 20–25 миль розбивали табір і вели щогодинні спостереження за життям птахів і звірів на річці.

Дрібних птахів і ссавців стало більше, ніж навесні. Широкі піщані й глинисті обмілини були буквально поцятковані слідами бурундуків, горностаїв, ^[24] лисиць, рисей, лосів і ведмедів. Якось раз ми злякали рись, яка застигла на піщаному острові. Вона без вагань кинулась у воду та попливла до берега. Рись плівла швидко, як собака, але карибу залишив би її далеко позаду. Згодом довелося побачити, як річку перепливала велика лисиця; вона плівла повільніше за рись.

Ми успішно пройшли два волоки. Вранці 3 жовтня на річці з'явилася вітрильна шлюпка. У ній плвли знайомі мені Томас Крісті, Хардінг і Стег. Нам залишалося півтора дня шляху до Форт-Сміт, і я скористався okazією, щоб відіслати додому Джорджа Сандерсона.

Увечері того ж дня ми підійшли до Солт-Рівер, зустріли П'єра Білку з його сотнею собак і до першої по півночі прибули у Форт-Сміт.

ФОРТ-СМІТ І БУКСИР

Тут нам знову — хочеш не хочеш — довелося ночувати в задушливому приміщенні. Знову — болісне безсоння, і за ним неминуча застуда.

Зранку ми волоком переправилися в Сміт-Лендінг. Я найняв буксир «Аріель», і о сьомій ранку 5 жовтня він повіз нас річкою. Моя команда розмістилася на буксирі, човна з вантажем буксир тягнув за собою.

Уночі ми змушені були заночувати на млині. Я вирішив не прирікати себе на муки в задушливому будинку, а розстелив ковдри на землі. Внаслідок цього, як мене й попереджали, кожна з легіону псяюр багато разів підходила до мене, поки я спав, і залишала на ковдрі знаки свого несхвального ставлення.

Наступну ніч ми провели на острові. Мої товариші не хотіли вкладатися спати на березі — за їхніми словами, в лісі повно мишей. Пробіжить така мишка по обличчі — навіть уві сні відчуєш, які в неї холодні лапки!

Ми не ставили наметів, лежали просто на землі, загортаючись у ковдри. На світанку я озирнувся. Табір нагадував цвинтар. Нас засипало листям, і кожна людина нагадувала довгасту могилу.

У Форт-Чіпевайан ми прибули 9 жовтня. Наближаючись до цього знаменитого царства водоплавних птахів, ми дедалі частіше бачили в небі довгі ланцюжки та великі зграї диких качок і гусей, але сам форт, безумовно, був столицею пернатого царства!

Компанія Гудзонової затоки вбила та засолила шістсот білих гусей, кожен із сімейства Лутітів — місцевих жителів — по п'ятсот, і цієї осені мали засолить не менше дванадцяти тисяч гусей, а ще канадських казарок,^[25] білолобих гусей і качок. Щороку місцеві жителі розраховують на 10 тисяч білих гусей. Коли їх мало, заготовляють 5–6 тисяч, коли багато — 15.

У всіх білих і білолобих гусей білі частини голови більшою чи меншою мірою мають жовтогарячий відтінок.

Лебедів цього року не стріляли. Мені сказали, що тут їх ніколи не стріляють восени з простої причини: восени вони летять іншим

шляхом, уздовж східної частини озера. Сюди ж лебеді прилітають навесні, і щовесни жителі Чіпевайана вбивають по двадцять лебедів.

Цей форт — батьківщина Біллі Лутіта. Його родина влаштувала свято на честь повернення мандрівника. Там я вмовив кременого метиса Грегорі Деніела, якого всі звали Беллалайзом, вирушити з нами до Атабаска-Лендінга. Я прикинув, що ми змогли б відбути з Форт-Чіпевайана вже за три години, та механік буксира зустрів старого приятеля й вирішив відсвяткувати цю подію. У механізмі буксира, звісно, відразу ж виявилися серйозні неполадки.

Але ми все-таки продовжили шлях наступного ранку — моя команда з чотирьох осіб і троє з буксира. Біля керма стояв Девід Макферсон, природжений лоцман, найкращий у країні. І хоча він ніколи раніше не плавав Невільницькою — а це дуже підступна річка з вічно непередбачуваними, часто мінливими мілинами, вузькими кривими протоками, — наш лоцман так добре відчував її, що провів нас нею на великій швидкості й жодного разу не посадив буксир на мілину.

У гайку, де ми розбили табір, стояли вігвам і мисливський курінь індіанця Брейно із племені чіпева. Своєю мисливською ділянкою він володіє багато років. Ніхто не браконьєрствує у його володіннях — це неписаний закон. Індіанець може переслідувати поранену тварину в чужих володіннях, але ставити там капкани, приміром, він не має права. Найближчий сусід Брейно живе за десять миль. Брейно ловить за рік трьох або чотирьох сріблясто-чорних лисиць, кілька рисей, видр, куниць та іншого хутрового звіра.

Беллалайз виявився цікавою особистістю. Мав він зріст шість із чимось футів, вузькі запалі груди, дуже великі руки та ноги й нервові, засмикані рухи. Я відразу зрозумів, що він звалив на себе непосильну ношу. Компанія Гудзонової затоки дала йому найкращі рекомендації. Мені сподобалися його обличчя та поведінка — він був розумним співрозмовником, і я радів, що найняв його. І в першому, і в другому таборі він працював, не покладаючи рук. А в третьому раптово залишив роботу та відійшов убік, скаржачись, що ріже в животі. За кілька годин він сказав мені, що занедужав. Механік, який доручив йому нарубати дрів, похитав головою:

— Хлопець прикидається.

— Ви знаєте його кілька місяців і підозрюєте в брехні, я ж — усього кілька годин, і впевнений, що він не така людина, щоб вдавати хворого, — відповів я.

Вранці Беллалайз відкрився мені:

— Яка з мене користь? Тижнів зо два тому буксир пом'яв мені груди, працювати несила. У Форт-Мак-Кай живе гарний хлопець — Джайаробія, він поїде з вами.

Беллалайз віддав завдаток і повернувся в Чіпевайан. Такі люди, як Беллалайз, викликають повагу до його народу. До того ж, він тонко відчуває природу та володіє вмінням чудово розповідати про свої спостереження.

Зранку, крім перегуку канадських казарок і білих гусей, ми почули чудові трубні звуки — то подавали голос білі журавлі.^[26] У ньому менше курликання, він співучіший і протягливіший за голос канадських журавлів. Беллалайз розповідав мені: щороку кілька пар білих журавлів прилітають у Чіпевайан, а потім летять гніздитися на Північ. Восени — повертаються на місяць.

Тримаються вони звичайно сім'ями, по три-чотири птахи, батьки й діти. Останніх легко впізнати по коричнюватому відтінку оперення. Якщо вбивають батьків, діти стають легкою здобиччю — молоді журавлі низько літають над місцем їхньої загибелі.

Можливо, у цьому й полягає таємниця зникнення білих журавлів? Люди на їхній батьківщині жорстокі з ними.

О другій пополудні 13 жовтня ми досягли пункту Лобстік і продовжили подорож утрюх, буксир же вирушив у зворотний шлях.

Біллі й Пребл позмінно йшли линвою.

Наступного дня ми прибули до Форт-Мак-Кай, іще одного примітного етапу нашого шляху.

ФОРТ-МАК-КАЙ І ДЖАЙАРОБІЯ

У Форт-Мак-Кай ми бачили останні вігвами індіанців чіпева й перші індіанців племені крі. Але, головне — форт був батьківщиною Джайаробії, розумного лоцмана, який погодився супроводити нас до Атабаска-Лендінга. Що нас вразило під час знайомства з Джайаробією (до речі, в документах він значився як Елзеар Робілард), то це його будинок під міцним дахом і великим стосом дров поруч. Це досить важлива ознака в краю, де всі звикли жити, як пташки Божії.

Робілард був худим рухливим метисом із дуже темною шкірою. Ми домовилися з приводу оплати — два долари в день плюс на дорогу назад та ще харчування й човен для повернення додому. Але тут виникла непередбачена перешкода у вигляді високої темношкірої жінки — його дружини. Жінка затялася:

— Елзеар роз'їжджав усе літо, нехай посидить удома, — і потім пригрозила чоловікові: — Якщо ти виїдеш знову, я втечу до лісу з першим же індіанцем, нехай тільки покличе.

— Рішуче заперечую, — заявив Роб найчистішою англійською.

Жінка не розуміла англійської, але здогадувалася, про що йдеться, з виразу обличчя. Зате вона стерпно висловлювалася французькою, і я вирішив втрутитися:

— Мадам, якщо ви погодитеся відпустити чоловіка з нами, я виплачу вам 15 доларів завдатку й подарую найдорожчу косинку — на ваш смак — із тих, що продаються в крамниці Компанії.

Джайаробія — ми звали його просто Робом — виявився гарним веселим хлопцем. Читач, напевно, помітив, що всі мої помічники з місцевих були гарними хлопцями, неприємності траплялися тільки з командою бота, що переправляв мене через Велике Невільницьке озеро.

Роб мав вроджене почуття гумору. Запас його анекдотів, часом грубуватих, був воістину невичерпний. Він говорив англійською, французькою, мовою крі, міг спілкуватися з індіанцями чіпева. Багато оповідань про його пригоди могли б поповнити Декамерон, для цієї ж книги вони непридатні. Якось увечері Роб затяг пісню, і я

насторожився, сподіваючись почути стародавню пісню землепрохідців або мисливців, але — на жаль! — це була тільки популярна пісенька «Хитрун, який насвистує».

Згадався подібний же випадок в індіанському сільці біля Форт-Сміт. Я побачив юрбу індіанців у будинку, з якого долинали якісь дивні звуки. Підійшов ближче. Індіанці розступилися, пропускаючи гостя, і я ввійшов у дім. Виявляється, всі зібрались навколо дешевого грамофона. На ньому з безбожним рипінням і сичанням крутилася стара платівка з жахливим записом у стилі регтайм. Дідько з ним, із торговцем, який завіз сюди, у глушину, цей грамофон, але невже він не міг підібрати платівки з всесвітньо відомими народними піснями? Це хоч трохи сприяло б пізнанню чужої культури.

Індіанці слухали платівку з найглибшою серйозністю. Якщо в цій низькопробній музиці й було щось привабливе, до індіанців воно не доходило.

Одного разу Роб, сидячи біля багаття, показав цікаву штуку. Склав долоні, розчепірів пальці, загнув два середні всередину і пояснив:

— Великі пальці — це ти й твій батько, вказівні — ти й твоя мати, середні — ти й сестра, мізинці — ти й брат, а безіменні — ти й твоя кохана. З батьком розлучаєшся легко, — тут Роб розімкнув великі пальці, — з братом-сестрою — теж, із матір'ю — складніше, а ось із коханою нарізно — не можна.

У Форт-Мак-Маррі Роб сказав услід одному американцеві:

— О, це найзнаменитіший брехун на всій Атабасці. Ви б послушали, як він загинає! Плив, каже, якимсь великий камінь каламутною водою. Стояли на ньому троє — сліпий, голий і каліка без рук і ніг. Сліпий глянув у воду — бачить, лежить на дні золотий годинник. Безрукий каліка його дістав. А третій — той, що стояв, у чому мати породила, — поклав його собі в кишеню! Так, іншого такого брехуна вдень зі свічкою не знайдеш.

РІЧКА ПОКАЗУЄ ЗУБИ

Отже, жили ми вчора, як сьогодні, а сьогодні, як учора, — ішли ливною, їли, знову йшли, ставили табір, спали.

Погода стояла гарна звідтоді, як ми відпливли з Форт-Резольюшен. Суворе життя загартувало нас, і навіть його одноманітність не обтяжувала. Тепер спадали інші думки, ніж навесні, коли я вперше побачив велику річку.

Адже ми вирушили тоді в плавання підступною Атабаскою, котра несе каламутні води свої із запаморочливою швидкістю — човен нам здавався вутлим плотом, а вся ця витівка нерозважливо ризикованою. Чи зможе тендітне суденце пройти дві тисячі миль скаженою річкою? З таким само успіхом, напевно, миша видереться на могутнього, необ'їждженого, норавливого жеребця.

Нам ще належало отримати від життя такий урок.

Увечері 15 жовтня небокрай забарвив тьмяно-жовтий захід. Зранку подув сильний північний вітер і приніс сніг із дощем. Він зігнав з озера величезні зграї птахів. Сотні дрібних пташок, тисячі пуночок зграями від двадцяти до двохсот у кожній, міриади качок і диких гусей мчали на південь, рятуючись від морозів. О пів на дев'яту почався масовий проліт гусей — за п'ятнадцять хвилин ми нарахували 114 зграй, у середньому по тридцять птахів (від п'яти до трьохсот) у зграї. Тривав переліт до другої по-полудні — виходить, за цей час над нами пролетіло майже сто тисяч гусей! Як радісно бачити їх, чути їхні крики! Вони простяглися високо в небі, неначе обірвані нитки, немов живе павутиння. Це мати-природа вимітала їх на південь мітлою із північних вітрів.

Замальовував і рахував я живі нитки з почуттям вдячної радості, що гуси ще настільки чисельні. Здебільшого летіли білі гуси, але приблизно двадцятку частину становили канадські казарки.

На небо вплив повний місяць. Він світив цілу ніч, а на південь усе летіли й летіли птахи. Мороз наступав їм на п'яти — несподіваний, лютий. До ранку всі озера в околиці змерзли на дюйм, а в інших

місцях, за чутками, крига того ранку досягала завтовшки трьох дюймів.

Але зійшло прекрасне світило, і коли ми причалили у Форт-Мак-Маррі, день видався теплим та по-осінньому тихим і мирним.

Місс Гордон, начальник поштового відділення, спершу нас не впізнала. Якщо їй вірити, то тепер ми мали вигляд значно старший за свої роки — як усі, хто побував на Півночі.

Зранку в поспіху ми забули зняти намет. Він був уже старий і не становив особливої цінності, тому вирішили по нього не повертатися. Втім, він більше нам і не знадобився — до завершення подорожі стояла чудова погода.

Пара лосів — лосиця й теля — перепливали ріку просто перед нами. Біллі негайно кинувся за ними, але швидко втратив їх із поля зору. Весь берег був поцяткований слідами тварин. З'явилося багато великих вовків — схоже, ми потрапили в зону їхнього перебування. Зважаючи на все, вовки нещодавно зарізали лося (у їхньому калі траплялися лосячі волоски).

Ми перебували в каньйоні річки Атабаски, і відтепер усе наше плавання зводилося до запеклої боротьби з порогами. Тепер мої досвідчені лоцмани, долаючи їх один за одним, ішли ливною, наполовину розвантажували човна, причалювали до берега й переносили його волоком — каторжна праця. Ось запис із мого шляхового щоденника, датований 18 жовтня:

«Я стомився від безперервного гуркоту води. Сьогоднішній день і п'ять попередніх пішли на боротьбу з порогами скаженої ріки. Мені вочевидь подобається місце на носі човна. У руках маю довгу тичку. Моя справа — дивитися навсібіч і вперед, не зводити очей із гуркотливої, вискаленої злобливо пащі ріки. Коли її зміїна посмішка відкриває жовтаво-коричневі стерті ікла небезпечно близько від човна, я повинен щосили впертися в них жердиною та вивести човен у спокійнішу місцину, де річка не так люто демонструє свою вдачу. Гамірна, неспокійна річка мені зовсім не до вподоби, як сварлива, криклива жінка. Я думаю про широку, спокійну річку Невільницьку, чудову рівну гладінь на багато миль, — тепер це тільки щасливі спогади про давню давнину».

Мої товариші спритні та меткі. Пороги один за одним лишаються позаду. Ми в різні способи їх долаємо, та головним чином переносимо вантажі волоком.

Зранку 19 жовтня ми підійшли до маленького короткого порогу, і всі погодилися, що його легко можна пройти линвою. З вигляду він був безпечний — незначне хвилювання на воді, начебто від змаху риб'ячого хвоста. Про те, що відбулося далі, оповідає наступний щоденниковий запис.

20 жовтня 1907 року. Каньйон Атабаски

Це був день халеп і удач. Ми рано зняли табір — задовго до сходу сонця — і переправилися волоком через перший поріг. До дев'ятої ранку досягли середнього. Біллі вирішив, що найкраще тягти човна линвою. Вони з Робом ішли линвою, я лишився на носі, Пребл — на кормі. Раптово човен захопило в скажений вир, закрутило, завертіло та пожбурило на каміння.

Тріск дерева, ревіння річки, як оком змигнути ми з Преблом — і весь вміст човна — виявляємось у крижаній воді.

— Мої щоденники! — тільки й устиг вигукнути я, після чого бурхливий потік накрив мене з головою.

Голову зчавило, мов обручем, у скронях стукотіла одна-єдина думка — щоденники, щоденники!

Я зринув і простогнав:

— Рятуйте щоденники! — та поплив до берега.

Пребл вчепився в перекинутий човен і намагався його повернути. Його обличчя залишалося незворушним, ніби він лише ставив мишоловку.

— Покинь його, рятуйся сам!

Пребл не відгукнувся.

Щиро кажучи, триматися за човен було найбезпечніше. Мене відразу винесло на мілке місце, я підвівся та вибрався на берег:

— Щоденники, шукайте щоденники!

Раптом я з жахом згадав, як, готуючись вранці до переправи волоком, уперше за весь час подорожі запакував усі три щоденники в ручну сумку. Вона безвісти згинула, а саквояж, куди я вклав ще дві такі сумки, тримався на плаву.

— Рятуйте харчі! — крикнув Біллі, перекриваючи ревіння безжальної річки, і помчав далі.

Я знав, який розсудливий Біллі, яка в нього ясна голова в хвилини небезпеки, а тому ввійшов у крижану воду по пояс і витяг ящик із харчами, не дав лютій річці занести його. Тим часом Біллі з Робом, стрибаючи з каменя на камінь уздовж стрімчастого берега, зникли. Я кинувся слідом за ними.

У дрібних вирах крутилися різні речі: банки какао, молочник, брезентова сумка з рідкісними орхідеями, пів-мішка борошна, безліч дрібних речей — я рятував кожную з них, і кожную — ціною холодної ванни.

На березі було похапцем звалене майно, яке вдалося врятувати моїм товаришам. Прийшло розуміння, що мені ніяк не наздогнати молодих хлопців, які мчали, мов гончаки, з убивчою швидкістю. Я невдовзі видихнувся, відстав і ніяк не міг зігрітися: було холодно, а я змок і промерз до кісток.

Раз у раз спокушала можливість врятувати що-небудь із речей. Дванадцять разів я пірнав у крижану воду й зібрав багато всілякого дріб'язку. Зрештою усвідомивши, що користі від мене мало й усе, що людині під силу, зроблять мої хлопці, я знехотя повернув назад. Повз мене промчав Пребл. Він залишив у надійному місці човна і встиг врятувати дещо зі спальних речей.

— Сумка з щоденниками не траплялася? — гукнув я.

Він на ходу махнув рукою в бік Атабаски. На жаль! Вантаж, звичайно, затягла на дно підступна річка, нам його не побачити й не врятувати.

Вирішивши розвести багаття неподалік від човна, я виявив, що не маю сокири настругати скіпок. Але поруч росла береза, і купка сухого бересту з галуззям цілком годилася для розпалювання. Потім я відкрив *водонепроникну* сірникову коробку й — о, жах! — усі п'ятнадцять сірників виявилися мокрими...

Ледь утримуючи сірника закоцюблими пальцями, я дмухав на нього, намагаючись хоч трохи підсушити. За якийсь час черкнув сірником по коробці. Мокра голівка розсипалася. Перепробував один за одним 13 сірників та у відчаї поклав два останні на камінь під кволе проміння осіннього сонця, а сам пішов збирати хмиз, сподіваючись зігрітися від швидкої ходьби. Однак пронизливий холод не відступав.

Раніше мені часто доводилося добувати вогонь тертям, але для цього знадобилася б сокира, якої не було — настругати сухих трісок, — і шкіряний ремінець. Переглянув порятоване майно — сірників нема, й усі речі вологі. Одяг на спині вкрився кригою, зуби вибивали дріб, я валився з ніг. «Не варто впадати у відчай, — майнула думка, — адже в мене лишилося ще два сірники». Вже не відчуваючи пальців, я узявся за передостаннього, чотирнадцятого... Шипіння, тріск — і він спалахнув! О, тричі благословенна березова кора! Будь-яка інша губка не зайнялася б у моїх онімільх, скутих холодом пальцях, а вона раптом спалахнула смолоскипом і принесла нарешті тепло й розраду в обитель нещасного, яким був я сам.

Я приготував їжу з решток провіанту — шматочка свинини, чаю та розмоклої маси, що називалася раніше галетами, присів біля багаття й провів у цілковитій самоті п'ять жахливих годин, міркуючи про те, що ми перебуваємо за 175 миль від найближчого житла, з розбитим човном, без харчів, зброї, посуду, половини спальних речей, зібраних колекцій.

Але все це було дрібницями порівняно з втратою щоденників, трьох дорогоцінних зошитів...

Пропали 600 сторінок записів і відкриттів — географічних, зоологічних, ботанічних... Пропали п'ятсот сторінок малюнків, пропали матеріали спостережень, зроблених у тяжких умовах топографічної зйомки дивовижної річки Ньярлінг, двох Великих Північних озер, безлічі малих — тисячі фактів, цікавих для інших і воістину неоціненних для мене!

Втрату матеріалів літньої роботи я ще міг би пережити, але безповоротно зникли три розділи роздумів і висновків — це було справжнє нещастя...

Хто б міг подумати, що в кінці шестимісячної експедиції нас спіткає настільки нищівний удар!

Час ішов, і я дедалі більше похмурнів — хлопці не поверталися. Дотепер думка про небезпеку не виникала в моїй свідомості. Що ж трапилося? Невже виявили нерозсудливість у боротьбі зі скаженою річкою, і вона жорстоко провчила їх, іще раз показала свою міць?

Здогади мої були близькі до істини.

А підступна річка, незмінно прекрасна, блищала та вирувала, як багато днів тому, коли життя на ній здавалося нам безхмарним і

мирним.

О третій пополудні на скелі за милю від мене з'явилася рухлива крапка. Я підкинув хмизу в багаття, розігрів їжу та чай. За 20 хвилин з'явився Роб. Сумки в руках у нього не було. «Якби вони знайшли щоденники, — сумно подумав я, — то притягли б їх перш за все, а вже якби сумку врятував Роб, то напевно б розмахував нею». Тепер я виразно бачив, що, крім бляшанки в руках, у нього нічого не було.

Отже, мене спіткав удар долі, але принаймні закінчилося болісне очікування. Ми зробили все, що могли.

Смертельно стомлений Роб повільно наблизився. Груді в нього були перехоплені парусиновою стрічкою. Він навіть говорити не міг, і у відповідь на німе запитання в моїх очах повернувся спиною. Там висіла *брезентова* сумка, та сама, з плодами виснажливої праці довгих місяців експедиції!

— Усе гаразд, — ледь чутно прошепотів Роб, і на його обличчі промайнула квола подоба усмішки.

— Як хлопці?

— З ними теж усе добре.

— Слава Богу! — я стис руку Роба. — Ніколи цього не забуду, — і в мене перехопило дихання.

Гарячий чай повернув героєві бадьорість духу і дар слова. Нарешті я почув, як усе сталося.

— Побачив я вас на березі й відразу второпав, *що* треба рятувати насамперед. Ми з Біллі рвонули, ніби очманілі, — сумку ж бо як тріску, несло вперед, до виру. Усілякий мотлох крутився собі у водоверті, а сумка та, як на злість, спливла далеко — не дістати. Проскакали ми з каменя на камінь милю, не менше, і дісталися до неї вже зовсім близько. Біллі видерся на каменяку та потягся по сумку, однак, на лихо, не втримався й звалився у воду. Тут його й понесло — час було вже й про власну шкуру подбати. А я все стрибав по камінні далі, ще милю здолав, забіг вище за течією, куди сумки ще не винесло, зіпхнув у воду дві колоди, сів на них, начебто на пліт. Тільки бісова річка мій пліт повільно тягне, а сумку несе швидко, от вона від мене й вислизнула. Біллі тим часом на берег вибрався й теж спорудив пліт, та він застряг, на лихо, за камінь зачепився, а сумка летить собі по воді, сам чорт не спіймає. Біллі, кажу, кинь мені свого шарфа! Забіг я вперед

іще милі на три. Сумки на воді не видно. Я за дві секунди змайстрував справний пліт. Дивлюся — Біллі біжить, кричить щось, на річку показує. Тут я миттю зіштовхую пліт на воду, вигрібаю, чекаю. Ось і сумка з'явилася. Та тільки, ну, як на зло, її течією вбік несе. Ну, тут я приловчився, відштовхнувся жердиною щосили, сумка просто в пліт врізалася, я її й підхопив. Ото радості було! Ще б пак — вода крижана, мороз до кісток пробирає, як-не-як 14 миль по скрижанілих каменях проскакав! Та добре, думаю, зате хазяїн же як зрадіє!

Зрадіє! Ніколи в житті я не відчував такої вдячності. Серце моє переповнила невимовна подяка. Відчайдушні хлопці! На свій страх і ризик вони здолали 14 непрохідних миль, стрибали по вкритих кригою валунах, перебиралися через купи викинутого бурею плавцю, повзли, дерлися, падали, пливли в крижаній воді — все для того, щоб врятувати щоденники, які не становили, на їхній погляд, особливої цінності. Але вони чудово знали, що я цінував щоденники над усе. Рушниці, фотоапарати, намет чи посуд були не такими вже й великими втратами. Жах цього дня обернувся радістю!

Усе добре, що добре закінчується.

— Я не забуду тебе, Робе, коли повернемося в Лендінг, — сказав я з почуттям, яке заповнило все, чого бракувало словам.

І я дотримав слово. Робілллард згодом розповідав:

— Чорт забирай, я зроду не заробляв стільки грошей одним махом, як того дня, коли гнався цією проклятущою річкою за тричі проклятущими книжечками!

І ЗНОВУ СОНЦЕ

За годину повернулися й інші. Решту часу ми займалися просушуванням речей, особливо спальних. Замість чайника тепер використовували алюмінієву каністру та стару консервну бляшанку.

На щастя, вдалося врятувати шмат бекону, ми присмажили його на паличках.

Заснули тієї ночі з легким серцем, вдячні долі, незважаючи на численні втрати.

У хлопців години зо дві пішло на ремонт човна, потім вони взялися обстежувати річку, сподіваючись відшукати рушниці. Вони з дитинства жили на річці та чудово знали всі її секрети. За брижами на воді та найменшій коловерті вони безпомилково визначали, яке тут дно, яка течія.

— Отут, мабуть, камінь під водою, — зауважив Біллі. -Тут ми й перекинулися. Якщо рушниці відразу пішли до дна, то лежать у цьому місці. Якщо їх віднесло течією, то до найближчого каменя — ген туди, ярдів за сто.

Біллі з Робом озброїлися гаками. Ми спустили на воду човна й тримали його на прив'язі, поки Роб обмацував дно.

— Схоже, намацав рушниці, — раз у раз промовляв він, однак підняти їх не міг.

До справи взявся Біллі:

— Та ось вони, тут!

Але течія була сильною, а гак — затонким. Таким рушниці не втримаєш.

І тоді я запропонував:

— Залишається одне. Хтось повинен спуститися на мотузці у воду. Може, у такий спосіб вдасться підняти рушниці. І, оскільки я не ризикую посилати кого-небудь із вас, то спущуся під воду сам.

Я роздягся, підклав під мотузку рушник, обв'язався нею навколо пояса. Ух! Крижаний потік мчав зі швидкістю сім миль на годину. Ми підпливли до того місця, де мені належало пірнути або спуститися на дно. Глибина тут була всього футів із п'ять, але хоч як боровся я з

течією, не вдавалося навіть опустити руку. Я пробував пірнати й так, і сьак, але течія утримувала мене на поверхні, як вітер утримує вимпел.

За кілька хвилин, проведених у крижаній воді, я вже не чув ні рук, ні ніг і, усвідомлюючи нездійсненність своєї витівки, дав хлопцям сигнал підняти мене в човен, що вони й зробили, мало не перерізвавши мене мотузкою навпіл.

І якщо жив на землі коли-небудь фанатичний вогнепоклонник, то це був я. На той час, коли ми висадилися на берег, я перетворився на крижинку.

Ми вирішили випробувати новий план. На березі схилена до води росла висока ялина. За півсотні футів від неї виднілися камені, на яких ми зазнали катастрофи. Ми спиляли ялину та повалили її так, щоб нижня частина стовбура залишалася на березі, а вершина торкалася каменів. Біллі з Робом рушили стовбуром до місця катастрофи й по черзі обмацали дно. Робу пощастило. За хвилину по тому він із переможним криком витяг нагору карабін, а за ним і дробовик.

У небі догоряв чудовий багряний захід.

Ми стали табором просто над порогом Бойлер. На березі виявили гору мішків із борошном і напис на крі: «Гордон, борошно його».

Борошно, найкоштовніший продукт, привезений із-за кордону, лежало без жодної охорони на шляху, і ніхто не вважав, що власник з'їхав з глузду. Що не кажи, а індіанці на диво чесні люди!

Стояло чудове бабине літо — індіанське літо, як називають цю пору року в Америці. Бурі, холоди — все лишилося позаду, і з нашим останнім лихом, браком харчів, було скінчено наступного дня. На обрії з'явився катер-так нам принаймні здалося. Коли він підійшов ближче, стало зрозуміло, що це — великий човен із тентом і грубкою на борту. Моя команда відразу впізнала в людині, що стояла на носі човна, Вільяма Гордона, торговця з Форт-Мак-Маррі. Гордон був за чверть милі від нас, коли ми дали йому сигнал пристати до берега. Шестеро його міцних веслярів негайно повернули в наш бік, але течія віднесла їх на чверть милі нижче по річці.

— Привіт, хлопці. Що трапилось? — привітав він нас побратерськи, як усі мандрівники, що зустрічають співвітчизників.

— Човен перевернувся, затонули всі харчі.

— Ну, цьому лихові легко зарадити.

І щедрий чоловік відразу розпакував ящики, клунки, згортки та, не замислюючись, забезпечив нас усім необхідним — чайниками, сковорідками, цукром, вівсянкою, бобами, джемом і всім іншим.

— А як у вас із віскі? — запитав він, відкриваючи свій власний, не призначений для продажу запас.

— Віскі в нас нема, ми не вживаємо спиртного, — відповів я, ризикуючи впасти в очах своєї команди.

— Віскі не вживаєте? Тоді вам повинно бути шалено тужно в цих краях.

Вигляд у Гордона був украй здивований — мандрівники, і не п'ють!

Отже, з останнім лихом було скінчено. Із цього часу нам сприяла тепла сонячна погода, і подорож була дуже приємною. Щовечора палахкотів полум'яний захід, і щоранку золоте променисте сонце спливало на сіро-блакитному небокраї.

Єдине, що тривожило нас, — небезпека лісової пожежі. На кожній стоянці, а їх було чотири за день, ми ретельно гасили багаття, виливаючи в нього багато цебер води. Роб вважав, що це — марна праця. Але клуби диму, що піднімалися над річкою в інших місцях, красномовніше за слова свідчили — погано, коли інші мандрівники відступають від цього правила.

КОЛИ ПРИРОДА УСМІХАЛАСЯ

Імовірно, є певна закономірність у тому, що з глибокою долиною сусідить висока гора. Всі наші халепи скінчилися, як тільки ми вийшли з каньйону, і немов бажаючи винагородити нас за виявлене терпіння, природа заповнила наступні дні маленькими радощами, суцими дрібницями, які так багато важать для натураліста.

Якось я почув незвичайну пісню. Спершу вона звучала, як «чіпі-тіт-тіт» шура, тільки голосніше та з інтервалами. Потім задзвеніла, як весняна пісня трупіала впереміш із «джей-джей» блакитної сойки та свистом дятла. Тут я розгледів сірого сорокопуда,^[27] який сидів у кущах навпроти. Він злетів, і траєкторія його польоту була не хвилеподібною, але й не прямою — шість змахів крильми, ковзання й знову шість змахів. Він зробив раптовий кидок униз, промчав над самою землею, потім злетів у повітря, розправив крила та хвоста й опустився на вподобану гілку, звідки й проспівав ту саму дивну пісню — уже з новими модуляціями, на новий лад. Співав він її, зрозуміло, і на льоту, поки не зник за річкою.

Ми пливли на човні або йшли берегом, якщо погода була особливо гарною. Якось у траві біля самої води я побачив пугача. Він тримав рибу завбільшки з фут і насилу злетів, несучи здобич.

Іншим разом довелося спостерігати, як на пугача нападали дві канадські сойки.

Канадські дикуші^[28] стали для нас таким само звичним видовищем, як і комірцеві рябчики. Одного разу вони завітали до нас у табір, коли ми снідали. Роб називав їх «курчатами». Далі на південь їх іменують «дурними курами». «Дурні кури» — образна назва, яка допомагає відрізнити цих куріпок від їхніх родичок — «мудрих курей».

Часто чулися трубні звуки великого чорного дятла, або соснового півника, — представника швидше канадської, ніж гудзонської фауни. Одного разу, коли ми обідали, цей великий чубатий красень просто вразив нас.

— Клек-клек-клек, — задзвеніло в повітрі, почувся шум крил, і дятел опустився на дерево в нашому таборі. Видаючи трубні звуки, він пурхав з дерева на дерево з розпростертими крильми, ніби величезний чорний метелик із білими зірками на крилах.

— Клек-клек-клек, — озивалося луною з іншого берега.

Дятел літав і сурмив, немовби не помічаючи нас. Були в його співі відгуки звичних дятлових нот, було щось і від весняної пісні золотого дятла. Я дивився на величезного чорного птаха, поки він не вирішив перебраться до іншого лісу. Це була моя перша зустріч із королем дятлів, і я мріяв познайомитися з ним ближче.

Невдовзі я знайшов вовчі сліди, за якими можна було судити, що у вовка, який тут пройшов, бракує на задній лапі двох середніх пальців. Схоже, він побував у капкані.

Самих вовків ми так і не побачили, але з деяких ознак їхнього перебування дещо з'ясували про їхнє харчування. На наш подив, вони вживали багато ягід, особливо мучниці. Знайшлися й свідчення того, що вовки скуштували лосиного м'яса.

Того ж вечора стався кумедний випадок із ласкою. Перед сном ми зібралися біля багаття. Раптом я виразно почув шерех листя.

— Хтось іде, — сказав я пошепки.

Усі затамували подих. Раптом із мороку вискочила сніжно-біла ласочка. Пребл із закладеними за голову руками лежав поблизу багаття. Ласка відважно^[29] стрибнула йому на груди та заходилася озиратись навсібіч. Пребл миттю притис її правим ліктем до грудей і заніс над нею ліву руку. На жаль! Хто з мисливців не знає, якщо хапаєш ласку, а вона у відповідь спробує схопити тебе, то виявиться спритнішою.

— Попалася, — мовив Пребл і скрушно додав, — але першим попався я. О муки Мойсея! Негідниця встромлює зуби дедалі глибше!

Приглушене виття маленького дияволяти стихло тільки тоді, коли вкушений придушив звіра дужою лівою рукою. Але, поки в ній тепліло життя, ласка запекло впилося зубами в палець Пребла.

Нам здавалося, що сутичка триває дуже довго. Пребл час від часу вибухав прокльонами, і тоді хто-небудь запитував:

— Пребле, як ви там поживаєте, ти й твоя приятелька?

За лічені хвилини все завершилося, але у звіряти від люті стався спазм щелепних м'язів, і мені довелося розімкнути йому щелепи силоміць, аби визволити Пребла.

Ласка тепер експонується в Американському музеї, а Пребл служить у департаменті сільського господарства, з ним усе гаразд.

Так минув місяць, і останній вечір збігся з традиційним святом сімейного вогнища — переддень Дня Всіх Святих. Цього святкового вечора ми голилися, милися, лагодили одяг. Вранці мала завершитися наша подорож.

ЗАВЕРШЕННЯ ПОДОРОЖІ

Особливо яскраво пригадується високий берег, порослий соснами та ялинами. Упевнено ковзає річковою гладінню човен, вода з усмішкою розступається перед ним — полишаємо останній табір, п'ятисотий за рахунком. Тане досвітній туман, річка зблискує в сонячних променях, ми обгинаємо останній із тисячі мисів, і вдалині маячить уже маленьке прикордонне містечко Лендінг — тепер воно уявляється нам столицею! «Енн Сетон» пристає до берега в тому самому місці, де шість місяців тому його було спущено на воду. Швидко змінюють одне одного клопоти й хвилювання, пов'язані з поверненням у великий світ, — листи з дому, телеграф, щире прощання з нашими сміливими лоцманами.

Тривалу подорож скінчено.

Звідтоді минуло чотири роки. З літами любов до подорожей не згасла в моїй душі, як не згасає вогонь, роздмуханий вітром. Вона стала моєю другою натурою. І розум, і серце кажуть мені: повернися, щоб побачити цей край знову. І за велінням серця я зберу сміливців, які кермували моїм утлим суденцем, і, якщо не забракне сили — ПОВЕРНУСЯ!

ДОДАТОК

Новий Північний Захід

— Подумаєш, кілька акрів снігової пустелі, — зневажливо кинув один легковажний французький дипломат, коли виявив, що Канаду назавжди втрачено для Франції.

З того часу ці несправедливі слова завдали чимало шкоди країні.

На загальну думку, у всій Канаді придатним для сільського господарства був лише південний край півострова Онтаріо Усі дуже здивувалися, коли переселенці обжили й долину Оттави. Район же Ред-Рівер взагалі вважався Арктикою.

Як же відокремити правду від вимислу? Як набути впевненості, що, вихваляючи новий район, не станеш винуватцем руйнації нових поселень? Як уникнути інших крайнощів — приховати правду про цей воістину обіцяний край?

Із вирубкою лісу літні заморозки на ґрунті припинилися. Теоретично їхня причина в наступному. Земля під густим рослинним покривом не поглинає належної кількості сонячних променів і не прогрівається на достатню глибину, але за орної обробки ґрунту вона накопичує досить тепла, щоб уникнути небезпечного промерзання. Правий я чи не правий, але у всіх країнах, які вирощують пшеницю, мороз відступив під натиском плуга.

Маємо право припустити, що сільськогосподарський розвиток району призведе до підвищення середньої літньої температури в цьому новому щасливому краї.

Наскільки мені відомо, літо тут майже таке, як у Манітобі. Ґрунти в основному родючі, рельєф рівнинний або трохи горбкуватий. Саме там росте чудовий будівельний ліс, який зберігає вологу в ґрунті, саме тут найкращі пасовиська.

Тривала зима, безумовно, серйозний недолік — мабуть, найсерйозніший, але наскільки мені відомо, і в Манітобі зима триває з кінця жовтня до початку квітня. Я не кажу про такий неврожайний рік, як 1907. Якщо судити по ньому, то всю Північну Канаду варто було б визнати непридатною для сільського господарства.

Як правило, річки в тутешніх краях розкриваються до 20 квітня, і земля вже готова до оранки.

Є в Північного Заходу ще один недолік, про який варто сказати прямо — так само як і про переваги краю, тому що безсовісна хвала є не меншим злом за безсоромну огуду. Влітку тут засилля комарів і гедзів, але знову ж таки, їх не більше, ніж у Манітобі чи Міннесоті. Старожили цих місць виготовляють димокури, накомарники та, як на мене, майже не звертають уваги на шкідливих комах, але ж комарі — суцця напасть для приїжджих.

В інші пори року ні комахи, ні якісь особливі захворювання не завдають людям клопоту, а тутешній клімат — один із найкорисніших у світі для здоров'я.

Але фермерів найбільше цікавить практичне питання: а що тут уже сіяли?

Подорожуючи цими краями, я взяв за правило вести власні спостереження й дізнаватися з надійних джерел про результати сільськогосподарських експериментів.

У Форт-Резольюшен на власні очі бачив, як чудово родили картопля, ревінь, редиска та інші овочі.

Єпископ Брейнат запевнив мене, що в районі Форт-Провіденс і річки Хей-Рівер спостерігаються сталі врожаї пшениці. За свідченням іншого очевидця, у середині липня тут уже зріла пшениця, цвіла картопля, горох же й овочі до цього часу дозрівали.

Картопля дає гарний урожай скрізь, аж до Гудхопа, який перебуває вже за Полярним колом. *До речі, про колорадського жука там жодного уявлення не мають.* Е. А. Пребл, відомий натураліст і мандрівник, повідомив мені багато даних, які підтверджують ці відомості.

Результати спостережень я відтворив графічно на карті, і ще ніхто не назвав мій прогноз надто оптимістичним. Андерсон і Крісті з Компанії Гудзонової затоки вважають, що я виявив помірковану обережність. На думку єпископа Брейната — навіть зайву. Він вважає, що пшениця росте й північніше позначеної мною зони — і овес теж — і що варто пересунути на північ лінії поширення інших культур.

Не сумніваюся, що пшениця росте північніше позначеної мною зони, але й у ній зустрічаються місця, де вона не росте. Зрозуміло, подібні земельні ділянки можна зустріти й у Манітобі, і навіть у штаті

Нью-Йорк — якась місцева особливість ґрунту, рельєфу, мікроклімату перешкоджає росту пшениці, але ж є землі в Ірландії чи Англії, де не родить картопля.

Поза сумнівом, пшеницю можна вирощувати північніше, але там несприятливі умови виникають частіше й стають правилом, а не винятком. Однак, що не десятиліття, термін дозрівання пшениці скорочується за рахунок виведення стійкіших сортів, і в такий спосіб більшає зона її поширення.

Це стосується не тільки землеробства, а й скотарства. Виведено особливі породи худоби, пристосовані до умов Півночі. Згадаємо, що як і домашній північний олень живе у суворіших кліматичних умовах, ніж у найхолоднішій частині нашого Північного Заходу, а його м'ясо, молочні продукти, шкіра, шерсть здавна складають національне багатство країн, де вони живуть.

Уродженець Онтаріо, який прибув до Альбертови чи Манітоби, теж вважає, що потрапив на Північ і просуватися далі не варто — надто холодно. Але вже в наступному поколінні люди адаптуються до місцевого клімату й стверджують, що він не тільки нормальний, але й найкращий на Землі!

Знаю напевне, що багато переселенців із Онтаріо прожили в Манітобі три-чотири роки, потім вирішили, що там надто холодно й виїхали в Каліфорнію. Але всі вони повернулися в Манітобу — головним чином, на настійну вимогу дітей, яким Манітоба більше припала до смаку.

Швидше за все, нові переселенці навряд чи вважатимуть раєм на Землі рідколісся, що межує з тундрою, але ж у Європі живуть тисячі фінів і скандинавів, звичних до таких умов. Вони живуть повним життям і взимку, і влітку — і можуть навчити інших поселенців використовувати місцеві умови собі на благо. Наш новий Північний Захід із його нерозкритими можливостями для них ще стане Землею Нової Надії, здійсненою мрією. Вони б залюбки приїхали в цей край, якби сюди було легко добратися.

Генрі Уорд Бічер, який відвідав нашу країну, розповідав в одній зі своїх лекцій: «У людей, що переселилися на Північний Захід Канади, гарна голова на плечах. Дивишся на їхні нескінченні ниви та думаєш: ось воно, багатство! А довгі зимові вечори налаштовують на роздуми.

Таким чином, виникає рідкісне поєднання — розумні люди, які мають час для міркувань, і природне багатство. Повірте, на канадський Північний Захід чекає велике майбутнє!»

І нарешті, нехай супротивники освоєння нової Землі Обіцяної поїдуть у Європу та самі переконаються в тім, що там, ще ближче до Півночі, майже марна земля годує безліч людей. Тоді вони в справжньому світлі побачать можливості тутешніх родючих рівнин і змінять свою думку.

ПІСЛЯМОВА

Співець Природи:

письменник, художник, учений

(До 100-річчя арктичної подорожі Е. Сетона-Томпсона)

Ернест Сетон-Томпсон відомий усьому світу як письменник-натураліст і художник. Його книги сповнені любові до природи, вони багатьом людям допомогли сформуватися, зберігши чисте та дбайливе ставлення до тварин і рослин, які оточують нас.

Менше знають Сетона-Томпсона як мандрівника й ученого, адже він не закінчував університетів і не захищав дисертацій. І все-таки саме його варто визнати одним із основоположників натуралістичної екології. Саме він (і ще Ж.-А. Фабр) привернув увагу до детального вивчення поведінки тварин. Пізніше ця зоологічна наука отримала назву етології. Головною науковою працею Сетона-Томпсона є багатотомне «Життя диких звірів».

Сетон-Томпсон залишив після себе не тільки книги, але й послідовників, учнів, наприклад, відомого вченого А. Формозова (1899–1973), який іще 23-річним студентом послав письменникові свою першу книгу з авторськими малюнками та отримав відповідь: «Велике майбутнє належить тому, хто вміє бачити й виражати побачене в малюнках чи на сторінках книг... Сподіваюся, що Ви продовжите Вашу роботу...»

Сетон-Томпсон народився в Англії (14 серпня 1860 року), прожив довге життя, і майже все воно пройшло в лісах і преріях Північної Америки, як життя Звіробоя з безсмертних творів Фенімора Купера. З дитинства закоханому в неї Природа розкривала свої таємниці й дарувала теми для творчості. Ернест особливо любив і знав птахів.

Однак батьки хлопчика байдуже ставилися до його захоплення. У багатодітній і майже злиденній сім'ї виховання було досить суворе. Наприклад, гроші на книги й багато чого іншого, що вважалося зайвим, батьки не виділяли.

Життя юнака починалося непросто, але завзята праця завжди приносить результат і часто — успіх.

Ернест став художником — до нього прийшла популярність. Він малював птахів і диких звірів, оскільки був переконаний у своєму покликанні — малювати. Однак справжню славу йому принесли книги: вперше оповідання про тварин були написані настільки правдиво та яскраво, з точним і глибоким знанням їхньої поведінки й способу життя.

Книги Сетона-Томпсона видавалися та перевидавалися сотні разів. Найбільш відомі з них — «Доміно», «Оповідання про тварин». «Рольф у лісах», «Тварини-герої», «Мое життя». «Я знав муки спраги й вирішив вирити колодязь, щоб із нього могли пити інші» — ці мудрі слова відомий письменник і натураліст промовив у своїй книзі «Маленькі дикуни», де розповідається про пригоди двох хлопчиків у канадських лісах, про найважливіше з життя дикої природи та корінних мешканців лісової глушини — індіанців.

Сучасники дивувалися, відкриваючи для себе цілий світ, подарований містером Томпсоном. Виявилось, що в одній людині дивовижно поєднуються таланти художника й письменника! І ще — вченого. Це справді рідкісний дар!

Сетон-Томпсон завжди жив природою. І нудився, якщо довго змушений був жити в містах. Великі міста Америки його попросту гнітили. Тому він багато подорожував.

У дитинстві він мріяв побачити стада бізонів, які блукали в преріях... На жаль, мрії залишалися мріями — дика природа в Північній Америці майже скрізь відступала під натиском так званої цивілізації, бізони й багато інших тварин ставали рідкісними або зникали зовсім.

Але все-таки, вже коли йому виповнилося 47 років, письменникові й художникові вдалося здійснити давню мрію — побачити стада, нехай і нечисленні, лісових бізонів, північних оленів карибу, численні зграї птахів...

Оповідання про індіанців, з якими доводилося спілкуватися під час подорожі, пронизані своєрідним гумором і тривогою за майбутнє корінних американців, сповнені поваги до індіанців, які живуть у тяжких умовах канадської Півночі.

Сетон пише про виняткову чесність цих людей, щедрість у ставленні одне до одного. До білого ставлення інше. Індіанці бачать у прибульцях з Європи — прибульцях зі Сходу — боржників. Адже білі відібрали в них майже все і, головне — землю, яка годувала їх завдяки полюванню. Письменник бачив, що так звана цивілізація означала для корінних мешканців Америки: хвороби, моральний занепад, злидні. Зникають мудрі звичаї, молодь забуває свою історію.

Сетон-Томпсон правильно оцінював небезпеку суцільної американізації всіх сторін життя, що руйнує ззовні і, що найгірше, зсередини. Пророкуючи, як і О. Степлдон, агресивну американізацію Європи й іншого світу, Сетон-Томпсон попереджав: «Стережіться, європейці! Через сотню років ви будете американізовані!»

Схоже, письменник мав рацію — і щодо соціуму, і щодо «навколишнього середовища» — багатостраждальної Природи...

Книги, які подарував людству великий Ернест Сетон-Томпсон, прищепили щиру любов до природи мільйонам, десяткам мільйонів людей, допомагали й допомагають сьогодні формуванню екологічного мислення, настільки необхідного для вирішення однієї з найважливіших (якщо не найголовнішої) проблем сучасності — охорони навколишнього середовища.

Андрій Рябоконт

Кому з нас не хотілося в мандрівку в складі професійної експедиції? Ось і трапилася нагода, та ще й яка! Подорож влаштовує сам Ернест Сетон-Томпсон. А він, повірте, знається на цьому! Його поважають і дослідники, і художники, і письменники, і просто любителі живої природи. Та з таким капітаном хоч у прерії Арктики! Цього разу Томпсон планує пропливти 2000 миль на каное по річках північної Канади, вивчити місцевих тварин і подружитися з індіанцями. Однозначно: ми маємо бути в команді!

ISBN 978-966-1515-04-7

9 789661 515047 >

Примітки

1

Карибу — північний олень, живе в Євразії та Північній Америці.

2

Баррен-Граундз — дослівно, переклад з англійської «марні землі». Так в Америці найчастіше називають північні безлісі території, котрі отримали в усьому світі назву тундр, від фінського слова «тунтури» «гори». На канадському Північному Заході тундри здебільшого відрізняються кам'янистими ґрунтами. — Тут і далі примітки А. Рябоконея (*ред.*).

3

Сова Річардсона, або американський підвид волохатого сича (*Aegolius funereus richardsoni*), гніздиться в Канаді на північ до межі лісів. Довжина тіла птаха — 28 см. Його весняна пісня, поетично передана Сетоном-Томпсоном, нагадує дзвінке плюскотіння крапель, які падають з висоти. Існує індіанська легенда, в якій говориться, що птаха ця була за давніх літ найбільшою совою та дуже пишалася своїм гучним і дзвінким голосом. Якось вона вирішила заглушити піснею звук водоспаду. Подібне зухвальство страшенно розгнівало Гітчі-Маніту (Великого Духа), і він у покару зробив її маленькою. А голос її звідтоді нагадує звук тонкого передзвону краплинок води.

4

Пеммікан — спресований порошок із висушеного на сонці м'яса, змішаного з кислим соком ягід і розтопленим салом, харчовий продукт, своєрідні північні «консерви».

5

Anas crecca carolinensis — американський підвид чирка-свистунка, одна з найдрібніших американських качок (вага дорослого птаха від 300 до 350 г). У самця на крилі «дзеркальце» яскраво-зелене з внутрішнього боку, оксамитово-чорне — з зовнішнього. Гніздиться на півночі материка, аж до арктичних районів Канади, до півдня зустрічається (зимує) в Айові та Каліфорнії.

6

Уліт належить до роду куликів, *Totanus* — Сетон бачив невеличких зграбних птахів із сіро-білим забарвленням із чорними цятками.

7

Coturnicops noveboracensis — невеличкий болотяний птах, який нагадує деркача, але ще менший. Жовтий пастушок насправді має згори бурувато-жовте забарвлення, знизу світліше, з темними цятками; дзьоб теж забарвлений у жовте. Пташенята ж — пушинки, абсолютно чорні. Жовтий пастушок зустрічається головним чином на сході північноамериканського континенту. Птах добре плаває та пірнає; харчується прісноводними молюсками й іншими водними безхребетними.

8

Феба — птах, який звичками нагадує нашу мухоловку. Феба

(*Sayornis phoebe*) належить до сімейства тиранових мухоловок — виключно американського сімейства загону горобиних. Майже всі з чотирьохсот видів сімейства зустрічаються тільки в тропіках, і лише 30-у помірних широтах Північної Америки. Птах середньої величини — довжина тіла близько 17 см — і досить скромного забарвлення. Феба не співає, але здатна видавати двоскладовий монотонний крик «фе-бі», за що й отримала свою назву. Дуже корисний птах: на льоту ловить численних комах, у тому числі шкідливих.

9

Tamiasciurus hudsonicus — червона білка, яку згадує Сетон-Томпсон, належить не до роду *Sciurus*, як наша білка (втім, в Америці є й представники саме цього роду), а до *Tamiasciurus* — роду бурундукових білок, або чикарі, котрі є ніби проміжним видом між власне білками (*Sciurus*) та бурундуками. Червона білка широко розповсюджена в тайгових лісах Північної Америки: заходить у лісотундру. Гніздиться в дуплах, у гніздах-гайне, як наша білка, або ж у норі, як бурундук. Багато часу проводить на землі, а не на деревах. Відносно численний хутровий вид.

10

Colaptes auratus — золотий, або золотокрилий дятел, який населяє східну частину Північної Америки (на північ до межі лісу), невеличкий на зріст. Згори бурувато-сірий, поцяткований чорним; знизу жовтуватий, світлий, із темними плямами. Голова сіра, з червоною плямою на потилиці; у самця є чорні «вуса». Спід крил і стовбури махового пір'я яскраво-жовтого кольору, тому коли птах махає крильми, добре видно (особливо в сонячний день) «золоте» пір'я. Гніздиться золотий дятел у дуплах дерев або пнів, украй рідко на землі; харчується майже виключно безхребетними тваринами.

Megasceryle alcyon — північноамериканський зимородок дуже схожий на нашого зимородка (*Alcedo atthis*), але вдвічі крупніший:

довжина тіла досягає 30 см; зустрічається майже скрізь у Північній Америці, а також у північних районах південноамериканського континенту. Самець вирізняється сірим забарвленням із білими черевцем і нашійником; самочка з каштановими плямами на боках. Харчується північноамериканський зимородок водяними безхребетними та дрібною рибою.

Empidonax minimus — малесенький тиранн, або мухоловка-крихітка, — найдрібніша з тираннів Північної Америки (довжина тіла всього 13 см). Ще її називають (звуконаслідувально) «чебек». Скромне забарвлення — білуватий низ, бурувато-маслиновий верх. Гніздиться на північ від західної та центральної Маккензі, південного Ківатина. Як і феба, крихітка охоче селиться в садах, селищах. Солідне, ретельно побудоване (як у всіх тираннових) гніздо розташоване в розгалуженні гілок молодого деревця або на горизонтальній гілці. Крихітка дуже активна й галаслива. Полює так само, як і наші мухоловки, підстерігаючи здобич на вершинах кущів і дерев; харчується виключно комахами.

Turdus migratorius — робін, він же мандрівний або американський червонозобий дрізд, зустрічається в Канаді та лісах сіф на північ від межі лісової рослинності. Згори темно-бурого забарвлення, знизу — яскравого цегляно-червоного кольору. Перші переселенці з Європи назвали цього червоногрудого птаха робіном на честь їм знайомої зорянки (малинівки). Робін може гніздитися в садах і парках, прибудовах, існуючи у відносно тісному контакті з людиною і страждаючи насамперед від котів (домашні коти є лютими ворогами цього птаха — як, власне, й багатьох інших). Дрізд-робін приносить неабияку користь, винищуючи шкідливих комах, але може й поласувати фруктами в садах.

Melospiza lincolni — маленька пташка (завбільшки як горобець), забарвлена згори в бурувато-маслинові тони в темних цятках (вони є і на грудях), світла знизу; на коричневому тімені добре помітні поздовжні чорні смужки. Гніздиться вівсянка Лінкольна по всій Канаді, крім Крайньої Півночі. Малопомітна, мовчазна пташина, яка харчується комахами, у тому числі мурахами.

Bombycilla garrulus — омелюх широко розповсюджений у північній півкулі птах, характерний насамперед для хвойної тайги. У Канаді гніздиться від Атабаски до Ківатина.

11

Чорний ведмідь — найпоширеніший у Канаді. Більше рослиноїдний, ніж ведмідь грізлі. На початку ХХ століття вважалося, що в Північній Америці живуть десятки видів ведмедів. У цей час більшість американських зоологів виділяють два види бурих ведмедів: чорного ведмеда (барібала) і власне бурого ведмеда, що поділяється на два підвиди (аляскінського бурого ведмеда та грізлі). Інші вчені вважають, що всі американські ведмеді — підвиди звичайного бурого ведмеда *Ursus arctos*.

12

Great Slave Lake — глибина озера до 150 м, площа понад 30 тисяч квадратних кілометрів, що перевищує, приміром, площу Кримського півострова порівняно з площею Азовського моря.

13

Bonasa umbellus — доволі великий рябчик, з боків шиї в якого м'яке чорне пір'я утворює «комірець». Навесні самець токує, сидячи серед хмизу. Іноді токування спостерігається й восени. Зустрічається комірцевий рябчик у лісах Канади та півночі США.

14

Біла риба — так американці називають сигів — доволі близько споріднених видів, що належать до роду власне сигів (*Coregonus*) із сімейства сигових ряду лососеподібних. Письменник наводить родову назву, але не вказує точно, який саме вид він мав на увазі. Швидше за все, це сиг звичайний, широко розповсюджений в озерах і річках на півночі Америки та Євразії. Хоча не виключено, що мався на увазі чир

— велика й дуже смачна сигава риба, мешканка річок і озер на полярних територіях від Печори до Канади. У річках Північної Америки водиться й омуль-можливо, супутники Сетона ловили саме цю рибу. М'ясо всіх згаданих риб дуже смачне та ніжне, високо цінується місцевими жителями — представниками питомих народностей Півночі. Характерно, що свіжі сиги не переносять навіть короткочасного зберігання. Їхнє найніжніше м'ясо може мати чудовий смак лише дуже нетривалий час. Тут письменник, звичайно, має рацію — дивовижний смак північних сигів можна відчутти тільки на місці, а за межами північних територій скуштувати справжнього смаку сига або чира не можна ні за які гроші!

15

Найбільшим представникам сімейства кунічих (*Mustelidae*), розповсюдженого по всьому світі, за винятком Австралії та Мадагаскару, є сибірська росомаха *Gulo gulo*. Вона часом виростає до 1 м, іноді буває ледь крупнішою, довжина її хвоста близько 15 см; вага звіра досягає 20 кг. Хутро в росомахи буре; над очима, а також з боків тягнуться світлі смуги. Зустрічається в лісотундрі й тайзі на півночі Азії, Європи, Північної Америки. Практично всеїдний хижак — харчується всім, що трапиться під руку, від дрібних лемінгів до великих копитних. Хоча росомаха й воліє ласувати дитинчатами оленя або лані, проте здатна впоратися й із дорослим оленем і навіть лосем, коли заплигне йому на спину та перегризе сонну артерію. Часто жертвами росомахи стають хворі, поранені або ж молоді тварини, які не можуть як слід захищатися. Дрібних тварин росомаха з'їдає відразу, а великих — по частинах, закопуючи їх у землю про запас.

16

Англійське слово «barren» означає «мирний», «неродючий». *Barren Grounds, Barrens* — «Марні землі».

17

Gavia immer — полярна гагара, великий водяний птах із короткими вузькими крильми, щільним і твердим оперенням. Довжина тіла до 85 см, вага 4–4,5 кг, розмах крил до півтора метрів. Чудово пірнає, легко плаває, але суходолом пересувається з натугою. Злітає з води з розбігу й тільки проти вітру.

18

Picea canadensis — ялина канадська останнім часом стала досить популярною, хоча завезли в Європу її порівняно давно; особливо декоративною вважається її конусоподібна, або конічна, форма (Р. с. f. conica).

19

Автор мав на увазі накипні лишайники, які разом із іншими лишайниками є унікальною формою життя, загадковою «рослиною-сфінксом», симбіотичне співтовариство двох, по суті, організмів — гриба й водорості, — сплєтених воєдино. Деякі вчені, втім, вважають, що взаємини гриба й водорості не настільки безхмарні. Так, англійський біолог Кромбі назвав їх протиприродним поєднанням полоненої дівичі (водорості) й тирана-хазяїна, тобто гриба. Очевидно, симбіоз у їхніх стосунках тією чи іншою мірою поступається місцем паразитизму з боку агресивніших грибів.

20

Citellus undulatus parryi — довгохвості ховрашки, часто згадувані письменником, заселяють дренажні ділянки — гірські тундри, прирічні простори, острівці. Це досить великі звірята (довжина тіла до

32 см, із яких 40 % доводиться на хвіст), бурувато-вохристого забарвлення з невиразними світлими плямами. Харчуються рослинними кормами, комахами, навіть падаллю. Копають складні нори, де влаштовують запаси на зиму; взимку впадають у сплячку.

21

Із сімейства носоглоткових гедзів (*Oestridae*), личинки яких паразитують у тілі, одним із найстрашніших є гедзь *Cephenomyia stimulator*. Втім, в описаній ситуації, вочевидь, брала участь інша комаха, близька до гедзя підшкірного бичачого (*Hypoderma bovis*), личинки якого досягають 5 см завдовжки, розвиваються на останній стадії у жовнах під шкірою; названий вид іноді нападає і на людину.

22

У книзі йдеться про схильний до міграцій, або тундровий підвид *Rangifer tarandus* — дикого північного оленя. Правильно визначено число знищених карибу в цьому районі, але Сетон-Томпсон помилився, оцінюючи чисельність карибу що й не дивно для епохи, в якій бракувало точних методів обліку із залученням, наприклад, аерофотознімання, як сьогодні. Оцінка могла робитися мандрівниками тільки на око, візуально, тож була суб'єктивною. Адже стада по 30 000 особин справляють саме враження багатомільйонних. Сучасні зоологи в Канаді переконливо довели, що в часи Сетона-Томпсона чисельність карибу у тундрах не перевищувала 2,4 мільйони голів. Для нас важливо сьогодні інше: саме знаменитий письменник, а не працівники Служби фауни Канади першим почав спробу визначення чисельності оленів. І в цьому як багато в чому іншому письменник і художник Сетон-Томпсон теж виявився першопрохідцем.

23

Письменник має на увазі американського лебедя (*Cygnus columbianus*), що ззовні схожий на малого (тундряного) лебедя, котрий живе у Євразії. Американський лебідь трішки крупніший, у нього тонша шия та чорний дзьоб із жовтою плямою біля підстави. У цей час зустрічається вкрай рідко, гніздиться в найглухіших, важкодоступних місцевостях.

24

Mustela erminea — майже півсотні підвидів горностая, дрібного нічного хижака, поширені майже по всій Північній Америці, Європі, включаючи крайню Північ, у Середній і Північній Азії. Довжина тіла (разом із головою) близько 25 см, а хвоста — близько 10; самки менші за самців. Забарвлення згори темне, коричневих тонів, низ забарвлений у біле, кінчик хвоста чорний. Зимове хутро цілком біле за винятком чорного кінчика хвоста. Горностай, зустрічаючись на висотах до 3 км, живе в чагарникових заростях, перелісках, річкових заплавах. У його їжі переважають мишоподібні гризуни, хоча трапляються й ссавці завбільшки як заєць. Горностай частенько розоряє пташині гнізда. У добу Середньовіччя шкурками горностаїв прикрашали королівські мантиї.

25

Канадська казарка (*Branta canadensis*) — велика американська гуска. Вага її — від п'яти до шести кілограмів, а довжина тіла — до одного метра. Вважається одним із найкращих мисливських птахів. Раніше була широко розповсюджена в північній частині американського материка. Це розумний і обережний птах. І хоча полювання на нього складніше, ніж на решту птахів, чисельність канадської казарки неухильно зменшується.

26

Білий, а точніше, американський журавель (*Grus americana*) — великий білий птах із карміново-червоними безперими частинами голови, зеленавим дзьобом і темними ногами. Колись гніздився на значних територіях від північної Маккензі до Айови. Зникає як вид. Очевидно, єдине збережене місце гніздування цього журавля — саме той район, де подорожував письменник (північно-західна частина створеного згодом національного парку Вуд-Баффало). Канадський журавель — *Grus canadensis* — теж досить великий птах, але дрібніший за нашого сірого журавля. Червоне чоло, темне (бурувате) забарвлення оперення. Гніздився раніше майже на всій території Канади на захід від Великих озер. Сьогодні зустрічається лише в північних, мало освоєних районах.

27

Сірий сорокопуд (*Lanius excubitor*) часто нанизує свою здобич — великих комах, а також дрібних хребетних, мишей — на колючки дерев і чагарників. Довжина тіла сорокопуда 24 см; гніздиться цей дрібний хижак по всій північній півкулі.

28

Канадська дикуша (*Canachites canadensis*) — зовні нагадує рябчика, але крупніша й темніша. Зустрічається в північних ялинових лісах Північної Америки. Дуже довірлива, тому винищується людиною швидше за решту птахів.

29

Відомі випадки, коли ласка нападала на дорослого лося, забиравась у вухо й гризла зсередини божевільного від болю гіганта, поки він не падав мертвий.